

ડિસ્પોઝેબલ સ્ત્રીઓ ! સરહદપારના લગ્નોમાં દુર્વ્યવહાર, હિંસા અને ત્યજી દેવી

યુકે અને ભારતમાં નીતિ-નિર્માણ અને
વ્યવહાર માટેની સમસ્યાઓ

સુંદરી અનિથા, અનુપમા રોય,
હર્ષિતા યાલમાર્તિ,
અને
નલિની ત્રિવેદી, અંજલિ ચહેલ

અનુવાદક : નલિની ત્રિવેદી

Disposable Women :
Abuse, Violence and Abandonment in
Transnational marriages
by : Dr. Sundari Anitha and others

- અનુવાદક : નલિની ત્રિવેદી
- પ્રકાશક : અમદાવાદ વિમેન્સ એક્શન ગ્રુપ - 'અવાજ', અમદાવાદ.
- સહયોગ : યુનિવર્સિટી ઓફ લિંકન, લિંકન, યુકે.
- આવૃત્તિ : મે ૨૦૧૬
- પ્રાપ્તિ સ્થાન : અમદાવાદ વિમેન્સ એક્શન ગ્રુપ - અવાજ
અવાજકુંજ, ભુદરપુરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ફોન : ૦૭૯-૨૬૪૪૨૪૬૬, ૨૬૪૪૧૨૧૪
- ડિઝાઇન : તુષાર પટેલ, મો. ૭૭૭૮૦૬૬૮૮૮
- મુદ્રક : અર્થ કોમ્પ્યુટર
૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્ષ, સી. યુ. શાહ કોલેજ પાસે,
ઈન્ડમટેક્ષ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪.
મો. ૯૩૨૭૦૩૬૪૧૪

ઋણ સ્વીકાર

એ નીડર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અમે અમારી હૃદયપૂર્વકની કૃતજ્ઞતા અને સ્નેહ અભિવ્યક્ત કરીએ છીએ જેઓએ તેમની જીવન-વાર્તા તેમજ પ્રતિભાવો અંગે અમારી સાથે વાત કરી. અમને ખાતરી છે કે તેઓ અમારા સંશોધનમાં તેઓના અનુભવોનું દર્શન કરી શકશે.

બ્રિટિશ એકેડેમીના આર્થિક સહયોગ (ગ્રાન્ટ રેફરન્સ પી.એન.-૧૨૦૦૫૧) વગર આ સંશોધન હાથ ધરી શકાયું ન હોત.

અમદાવાદ વિમેન્સ એક્શન ગ્રુપ 'અવાજ'ના સ્થાપક મંત્રી સ્વ. ઈલા પાઠક જેઓએ અમને પ્રોત્સાહન આપ્યું, તેમના અમે આભારી છીએ. સારા બાલ્દીવાલા, સમગ્ર અવાજ પરિવાર તેમ જ અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરાંત અન્ય મૂલ્યવાન મદદ માટે ડૉ. ઈ. જે.મસીરીના આભારી છીએ. પ્રસ્તુત સંશોધન ગુજરાતમાં હાથ ધરવા માટે અવાજની સહભાગિતા અંગે સૂચન કરનારાં અદ્વૈતા મરાઠેનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ. પંજાબમાં માહિતી એકત્રીકરણ દરમિયાન મદદ કરનારા લલ્લન બધેલાના પણ અમે ઋણી છીએ.

આઈ.જી.પી, એન.આર.આઈ. શાખા પંજાબ પોલીસ શ્રી ગુરુપ્રીત દેવ, સંચાલક, ગુજરાત રાજ્ય મહિલા કમિશન તેમજ એનઆઈઆઈ શાખા તેમજ ગુજરાત રાજ્યના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પોલીસને કારણે જ, જે-તે વિભાગના ઓફિશિયલ રેકોર્ડ્ઝ મેળવવાનું શક્ય બન્યું, એ માટે અમે તેઓના કૃતજ્ઞી છીએ.

સાઉથ હોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ, ખાસ કરીને પ્રજ્ઞા પટેલના અમે ઋણી છીએ. જેઓએ યુકેમાં કાનૂન તેમજ નીતિ-નિર્માણ કક્ષાએ શક્ય ફેરફારને અનુલક્ષીને માહિતી/સલાહ આપવા માટે કાયમી વસવાટ કરનારા પરદેશી કુટુંબના બેરિસ્ટર્સ તેમ જ સોલીસીટરોને એકીસાથે મળી શકવાના યોગ ઊભા કરી આપ્યા. યુકે માટે ગહન અને મૂલ્યવાન સમજ પૂરી પાડનારાં સુલેમા જહાંગીર, બેરી ઓલેરી, નવિતા અત્રેયા, સ્મિતા શાહ, જહોન વેલ્સ, કેથરિન કોનિન તેમ જ મેગી જોન્સના સૂચનોને આધારે જ પ્રસ્તુત અહેવાલ આકાર પામ્યો છે.

અહેવાલના શરૂઆતના લખાણોને અનુલક્ષીને ઉપયોગી સૂચનો પૂરાં પાડનારા અયેશા ગીલ, રવી થીએરા, લેસ્લી હિક્સ તેમ જ મોહિની હાવર્ડને પણ અત્રે અમે યાદ કરીએ છીએ અને છેલ્લે રુથ પીઅર્સનનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ

અર્પણ...

એ સર્વ સ્ત્રીઓને, કે જેઓએ
ભવિષ્યની સ્ત્રીઓનો વિચાર કરીને
નિર્ભય રીતે માહિતી આપી છે.

કે જેઓએ આ પ્રોજેક્ટના જુદા જુદા તબક્કે તેઓના મૂલ્યવાન સલાહ અને સૂચનો પૂરાં પાડ્યા છે.

પ્રશસ્તિ સૂચન :

- અનિતા એસ., રોય એ અને યાલમાર્તિ, એચ. (૨૦૧૬) ડિસ્પોઝેબલ વિમેન : એબ્યુઝ, વાયોલન્સ એન્ડ એબેડનમેન્ટ ઈન ટ્રાન્સનેશનલ મેરેજ. લિંકન : યુનિવર્સિટી ઓફ લિંકન
- આ અહેવાલની ઈલેક્ટ્રોનિક કોપી નીચેની સાઈટ પર ઉપલબ્ધ છે.
<http://eprints.lincoln.ac.uk/20091/>
- વધારે માહિતી માટે સંપર્ક કરો :
Sundari Anitha : sanitha@lincoln.ac.uk
- આ અહેવાલની ગુજરાતી-ઈલેક્ટ્રોનિક કોપી નીચેની વેબ સાઈટ પર ઉપલબ્ધ છે.
www.awagindia.org
- ગુજરાતી ભાષામાં વધારે માહિતી માટે સંપર્ક કરો.
અમદાવાદ વિમેન્સ એક્શન ગ્રુપ, અમદાવાદ.
- Women.awag@gmail.com
Phone : (079)26442466, 26441214

અનુક્રમણિકા

આમુખ	૭
પ્રાસ્તાવિક	૮
નિવેદન	૧૦
કાર્યકારી અહેવાલ	૧૧
૧. પ્રસ્તાવના	૧૬
૨. ભારતમાં અને ભારતીય ડાયસ્પોરામાં ઘરેલું હિંસા.	૧૮
૩. સંશોધન પદ્ધતિ	૨૧
૪. સંશોધનનાં તારણો :	૨૪
સરહદપારનાં લગ્નો : લગ્ન અંગેના નિર્ણયો અને વાટાઘાટો	૨૬
સરહદપારનાં લગ્નોમાં અવગણના, સપ્તાઈભર્યું નિયંત્રણ અને શારીરિક હિંસા.	૩૨
નાણાકીય દૂરુપયોગ : ઘરગથ્થુ તેમજ સવેતન કામ કરતી સ્ત્રીઓનું શોષણ	૪૦
દહેજ દૂરુપયોગ	૪૭
જાતીય શોષણ તેમ જ પ્રજોત્પાદનના અધિકારોનો ઈન્કાર	૫૩
છેતરપિંડી અને ત્યજી દેવા સ્વરૂપની હિંસા	૫૮
ઘરેલું હિંસામાંથી બચાવ : ત્યજાયા પછીના સ્ત્રીઓના ન્યાય મેળવવા માટેના પ્રયાસો	૬૬
૫. સમાપન	૭૬
૬. ભલામણો	૭૮
૭. સંદર્ભ સૂચિ (Bibliography)	૮૪
૮. મૂળ અંગ્રેજી નામોનું ગુજરાતી	૮૮

આમુખ

પ્રમાણમાં ઓછી જાણીતી થયેલી સરહદ પારની વિદેશી વ્યક્તિઓ સાથેનાં લગ્નો અને છોડી દેવાની ઘટના ઉપર પ્રકાશ પાડતો આ અહેવાલ સવેળાએ રજૂ થયો છે. પરદેશી રાષ્ટ્રીયતા ધરાવતી પત્નીઓને, અન્ય દેશની રાષ્ટ્રીયતા કે વસવાટ ધરાવનારા પતિઓ દ્વારા મૂળ દેશમાં / વતનમાં છોડી દેવાની બાબતને આ સમસ્યામાં સમાવવામાં આવી છે.

યુકે માં સાઉથ હોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ (SBS) ના વ્યક્તિગત તપાસને લગતા સામાજિક કાર્યના અનુભવે દર્શાવ્યું છે કે સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાનું આ તદ્દન નવું ઉભરતું સ્વરૂપ સરહદ પારના દેશોમાં વધારે પડતી આવન-જાવન અને લગ્નને લીધે વિસ્તર્યું છે, ખાસ કરીને યુકે અને ભારતીય ઉપખંડના સંદર્ભમાં એ વધારે વિસ્તરી રહ્યું છે, તે અનેક સ્વરૂપે જોવા મળે છે. પરંતુ મૂળભૂત રીતે તે જાતિગત ઘટના છે, અને તે સ્ત્રીઓ પર થતા સતત હિંસાના તેમ જ જુલ્મોના અનુભવોના ભાગરૂપે છે. સ્ત્રીઓને આવા અનુભવો પોતાના જ સાથીઓ કે જેઓ નિંદાત્મક અને શોષણથી ભરેલા હોય છે, તેમના દ્વારા થાય છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલ ભારતમાં છોડી દેવાયેલી સ્ત્રીઓના વિશિષ્ટ અનુભવો ઉપર કેન્દ્રિત થયેલો છે. (તેઓ હજારોની સંખ્યામાં હોઈ શકે) સાઉથ હોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ (એસબીએસ)નો અનુભવ દર્શાવે છે કે સ્ત્રીઓના દૂરુપયોગના અને છોડી દેવાની ધ્રુજાવી દેતી હકીકતો આબેહૂબ પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ અને અન્યત્રની સ્ત્રીઓ જેવી જ છે. તેઓના અનુભવોના નીચોડ સ્વરૂપે કહી શકાય કે પિતૃપ્રધાનતાની અનુલંબનીયતા તેમ જ અન્યોન્યની વિરુદ્ધ જતાં કાયમી વસવાટના નિયંત્રણો જે રીતે વ્યાપેલાં છે, તેને પરિણામે તરછોડાયેલી સ્ત્રીઓનું અસ્તિત્વ નિંદાત્મક અને પાંગળા લગ્નોમાં જકડાઈ જાય છે. આ સંજોગોમાં તરછોડાયેલી સ્ત્રીને રક્ષણ આપતા, આધાર આપતા અને પુનઃસ્થાપન કરતાં કાનૂની અધિકારો છે, પરંતુ એ જ તેને જાણી-જોઈને થતાં ઉલંઘનમાં સામેલ કરી દે છે. આ બાબત ચિત્તને અસ્વસ્થ કરી દે છે. તેઓ છુટાછેડા કે નાણાકીય અને મિલકતની સમજૂતી કે પતાવટના સંદર્ભમાં કાનૂની અધિકારો મેળવવા માટે શક્તિમાન નથી હોતી, અને આ સમસ્યાને ખાળવા માટે તેઓને સાવ નિઃસહાય છોડી દે છે. તેની (આ) પરિસ્થિતિ રાજ્યની સંવેદન શૂન્યતા તેમજ ફરિયાદ નિવારણ અને ન્યાય મેળવવા માટેનાં રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના અપૂરતા કાનૂની માળખાને કારણે બેવડાય છે. આ અહેવાલના લેખકોએ નોંધ્યું છે કે : “જ્યાં સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થાન અને ઓળખ માટે હજુ પણ લગ્ન એ જ મૂળભૂત કે પ્રાથમિક જરૂરિયાત રહી છે ત્યાં

ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓ પાસે સ્વતંત્ર રીતે જીવવા માટેના મર્યાદિત સાધનો હોય છે. અથવા તેણે વેતન આપતું કાર્ય કમને કરવું પડે છે. ઘણીવાર તો આવી સ્ત્રીઓને ગરીબાઈ અને વંચિતતા, સામાજિક કલંક અને કૌટુંબિક દૂરુપયોગના ભય હેઠળ તેમના વતનના દેશમાં જ છોડી દેવામાં આવે છે.”

વિશ્વભરમાં સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાને અનુલક્ષીને હકારાત્મક વિકાસ સંધાયો હોવા છતાં અધિકૃત રીતે કાનૂની ભોગવટો તેમ જ સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાના સંદર્ભે જોવા મળતી વાસ્તવિકતા વચ્ચેનું અંતર ઘણું વધ્યું છે, તેનાં આપણે સાક્ષી છીએ. વૈશ્વિકરણના આ સમયમાં કાયમી વસવાટના કઠોર નિયંત્રણની સાથે-સાથે કાયમી ધોરણે જોવા મળતું સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાનું સ્વરૂપ વૃદ્ધિ પામ્યું છે વળી સરહદ પારના રાષ્ટ્રીય અવકાશમાં જોવા મળતા ઉલ્લંઘનો માટે સજાની મુક્તિનો આનંદ માણવા; કાયમી વસવાટ વિરુદ્ધની સંસ્કૃતિ, રાજ્ય સત્તાઓની સામેલગીરી સાથે ખોટું કરનારને એ પ્રમાણે કરવાની પરવાનગી આપે છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલ આપણને સંશોધનના મૂળમાં શું છે તે જણાવતાં સૂચિત કરે છે કે સ્થળાંતરના વધેલા પ્રવાહને કારણે તેમનાં લગ્ન અને જેંડર અંગેના સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ધોરણોને લીધે સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાની રીતો અને તીવ્રતાઓ અંગે કંઈક વિશેષ કરવું જ જોઈએ. આ અહેવાલની ભલામણો સ્પષ્ટ રીતે એ માર્ગોનો નિર્દેશ કરે છે કે સતત ભયમાં જીવતી સરહદપારની નવવધૂઓના રક્ષણ અને અધિકારોને વધારવા માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓને જે માનવ અધિકારો આપવામાં આવ્યાં છે તે જીવંત બને તો આપણે એ બાબત પરત્વે ધ્યાન આપવું જોઈએ કે મહત્ત્વના ક્ષેત્રો કે જેમાં કુટુંબ તથા કાયમી વસવાટને લગતા કાયદાઓ અને તેના અમલીકરણ સહિત અન્ય જરૂરી કાયદાઓમાં ત્વરિત સુધારણા કરવા તરફ ધ્યાન આપીએ. પ્રસ્તુત અહેવાલમાં સ્ત્રી પ્રત્યે અચારવામાં આવતી હિંસાના ક્ષેત્રે કાર્યરત કોઈપણ માટે મહત્ત્વના ગૃહિતાર્થી જોવા મળશે.

પ્રજ્ઞા પટેલ,

ડિરેક્ટર

સાઉથહોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ (એસબીએસ)

પ્રાસ્તાવિક

ભારતમાંથી સ્થળાંતરીત થઈને પરદેશમાં વસતા ભારતીયોની સંખ્યા હવે ઘણી વધી છે. તેમની અનેકવિધ સમસ્યામાંથી પરદેશમાં પરણીને આવતી યુવાન કન્યાઓ સાથે તેમના જ પતિ તેમજ શ્વસુરપક્ષ દ્વારા થતા દુરવ્યવહારની સમસ્યા ઘણી નાજુક અને કરૂણાજનક છતાં ઘણી ઓછી જાણીતી છે. બ્રિટીશ એકેડેમીની ગ્રાન્ટની સહાયથી ઈંગ્લેન્ડની લિંકન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર અનીતા સુંદરી તથા તેના સાથીઓ દ્વારા આ સમસ્યા અંગે સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે અને Disposable Women જેવા ધ્યાન ખેંચે તેવા (Catchy) પણ યથાર્થ (appropriate) શિર્ષક હેઠળ તેની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનોનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ તેનું cumulative character છે. જે તે વિજ્ઞાનમાં થયેલાં સંશોધનો દ્વારા નવા વિચારો, ખ્યાલો, સિદ્ધાંતો અગાઉના સ્થાપીત થયેલા વિચારો, ખ્યાલો અને સિદ્ધાંતોમાં ઉમેરાતા જાય છે અને સામાજિકક્ષેત્રે જે જ્ઞાન છે તેમાં વધારો થાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનું એ મહત્ત્વનું લક્ષણ છે કે તેમાં અગાઉ થઈ ગયેલા સંશોધનો/વિચારો પુરતા પ્રમાણમાં નોંધવામાં આવ્યા છે. છતાં લખાણને ઘણું compact અને precise રાખવાનો પણ સતત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ અહેવાલની ભાષાને ગુજરાતીમાં ઉતારવી એ ઘણું મહેનતનું કામ હતું. તેમ છતાં અહેવાલના ભાષાંતરકર્તા નલિનીબહેને તે બીડુ ઝડપીને સામાજિકશાસ્ત્રોના અભ્યાસુઓના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનું એક હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું છે.

નલિનીબહેનનું ભાષાંતરની મહેનતનું બીજું હકારાત્મક પાસું એ છે કે પ્રસ્તુત સંશોધન અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થયું તેની સાથે સાથે જ ગુજરાતી ભાષાંતર પણ તૈયાર કર્યું છે.

ભાષાંતર કરવામાં તેમણે લીધેલી જહેમત દાદ માંગી લે તેવી છે. તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે. મૂળ લખાણ ઘણું involved હોવાથી ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સારી એવી મુશ્કેલી તેમને પડી હતી. તેમ છતાં બધાને સુલભ એવી ભાષામાં મૂળ અહેવાલને ઉતારવામાં તેઓ ઘણાં સફળ રહ્યાં છે.

- એડવીન મસીહી

નિયામક, ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સોશિયલ રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ,
અમદાવાદ.

નિવેદન

પ્રસ્તુત અનુવાદ મે સ્વાન્ત: સુખાય કર્યો છે. સરહદપારના લગ્નો પછી પરિણિતાઓને છોડી દેવાની ઘટનાઓ બનતી રહેતી હોવા છતાં વ્યાપક સમાજના લોકોનું એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નથી, એવા સંજોગોમાં એ અંગેના અભ્યાસ માટે યુનિવર્સિટી ઓફ લિંકન તરફથી અવાજ દ્વારા મને આમંત્રણ મળ્યું, તુરત જ મે એ અંગે પ્રમાણમાં ઓછું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વાંચ્યું ત્યારે મનમાં નિર્ધાર કર્યો કે આ અહેવાલ ગુજરાતના લોકો માટે ગુજરાતીમાં થવો જોઈએ. એ અંગે ૨૦૧૪માં ડૉ. અનિતા સુંદરીને પણ વાત કરી. તેમણે ૨૦૧૬માં મારી અનુવાદ કરવાની ઈચ્છાનો આદર કરી ગુજરાતી અનુવાદ અને તેના પ્રકાશન માટે ફંડની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. એ રીતે ગુજરાતના લોકો માટે મળેલી અનુવાદ કરવાની તકને હું મારું સૌભાગ્ય સમજું છું.

અનુવાદ માત્ર બે મહિનામાં કરવાનો હોવાથી થોડી ઉતાવળ જરૂર થઈ છે. પણ સમગ્ર અહેવાલમાંથી ફરી એક વખત પસાર થવાનું ખૂબ ગમ્યું છે. અનુવાદની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન મને જુદા-જુદા તબક્કે મદદરૂપ થનારાઓ પ્રત્યે હું આભારની લાગણી અભિવ્યક્ત કરું છું.

મને હંમેશા માર્ગદર્શન પુરુ પાડતા ડૉ. ઈ. જે. મસિહીએ અનુવાદિત અહેવાલની પ્રસ્તાવના લખી આપવાનો સ્વીકાર કરીને મને ઉપકૃત કરી છે. અનુવાદની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન તેઓની સતત અને ઉત્સાહ વર્ધક મદદ મળી છે, અત્રે તેઓનો આભાર માનવાની તક ઝડપું છું.

એન આર આઈથી ત્યજાયેલી ગુજરાતની તમામ સ્ત્રીઓ પાસે આ અનુવાદ પહોંચી શકવાનો નથી એ હું જાણું છું, પરંતુ જેઓ આ સ્ત્રીઓને મદદ કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે તેઓ સુધી પહોંચી શકાય તો પણ ભવિષ્યને સુધારણાત્મક પરિમાણો પ્રાપ્ત થશે. આ તબક્કે હું રાજ્ય મહિલા આયોગના એનઆરઆઈ સેલના ડાયરેક્ટરનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. તેઓના હકારાત્મક પ્રતિભાવથી ખૂબ સંતોષ થયો છે.

‘અવાજ’ના મંત્રી સારાબહેન અને સમગ્ર અવાજ-ટીમની અનેક સ્તરે મળેલી મદદનું હું સ્મરણ કરું છું. એ વગર કદાચ આ કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં મુશ્કેલી પડી હોત.

- નલિની કિશોર ત્રિવેદી

સં. મંત્રી, ‘અવાજ’
(નિવૃત્ત અધ્યાપક, સમાજશાસ્ત્ર)

કાર્યકારી અહેવાલ

સરહદપારનાં લગ્નોમાં બિન-નિવાસી ભારતીય (એનઆરઆઈ) પુરુષ દ્વારા પત્નીને ત્યજી દેવાની ઘટનાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ત્યજી દેવાની બાબતોનાં ત્રણ સ્વરૂપો છે.

- (અ) સ્ત્રી લગ્ન પછી તેના ભારતીય પતિના દેશમાં તેની સાથે રહેવા માટે સ્થળાંતર કરે છે, ત્યારબાદ કાંતો તેને તેના પતિએ કાઢી મૂકી હોય અથવા (જે ખાસ પ્રચલિત નથી) થોડો સમય પોતાનો દુરુપયોગ સહ્યા પછી તે સ્ત્રી પોતે ત્યાંથી નાસી છૂટે છે.
- (બ) લગ્ન પછી સ્ત્રી તેના પતિની સાથે પરદેશના રહેઠાણમાં સ્થળાંતર કરે પરંતુ તેને છેતરીને વેકેશન ગાળવા માટે ભારતમાં પાછી લઈ આવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ પતિ પાછો જતો રહે છે અને પરિણીતાને ત્યારે જ ત્યાં જ ત્યજી દેવામાં આવે છે. અને સમયાંતરે તેના વિગ્ન રદ થઈ જાય છે.
- (ક) લગ્ન પછી સ્ત્રીને તેના સાસરિયાઓની વચ્ચે ભારતમાં જ છોડી દઈને, નવપરિણીતાને વિગ્ન મોકલવાની ખાતરી આપીને તેનો પતિ પરદેશમાં પાછો ફરે, આવા સંજોગોમાં ક્યારેક પરિણીતાને વતનના દેશમાં જ સાસરીના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે અથવા તો ઘરેલું હિંસાને કારણે પરિણીતા પોતે જ ઘર છોડી દે છે.

યુકે અને પશ્ચિમના અન્ય દેશોમાં સ્થળાંતરનો લાંબો ઇતિહાસ ધરાવતા ભારતના દિલ્હી, પંજાબ અને ગુજરાત રાજ્યોમાં બીજી અને ત્રીજી શ્રેણીમાં સમાવી શકાય, તેવી ત્યજાયેલી પત્નીઓ અંગેનો આ અભ્યાસ ડિસેમ્બર-૨૦૧૩ અને મે ૨૦૧૫ દરમિયાન હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસમાં બે બાબતો સમાયેલી છે : એક તો સરહદ પારનાં લગ્નોમાં દુરવ્યવહાર તેમજ ત્યજી દેવાની રીતો અને સ્વરૂપોની તપાસ અને બીજી ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓની ન્યાય માટેની ખોજમાં યુકે અને ભારતમાં કાનૂની તેમજ ન્યાયકીય કાર્યો માટેના ઉપકરણો અંગેના તેઓના અનુભવોની નોંધ. અપેક્ષા છે કે આ અભ્યાસના તારણો લગ્ન પછી સ્ત્રીને ત્યજી દેવાની બાબતને જાતિગત હિંસાના ખાસ સ્વરૂપ તરીકે ગણવા અંગે તેમજ આ સમસ્યાના સંદર્ભમાં બન્ને દેશોની અંદર અને પરસ્પર નીતિનિર્માણ અંગેની ચર્ચાને ઉત્તેજિત કરશે.

આ સંશોધન માટે ૫૭ (સત્તાવન) સ્ત્રીઓની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. તેમાંથી ૨૮ (અઠ્યાવીસ) સ્ત્રીઓ યુકેમાં રહેઠાણ ધરાવતા પુરુષની સાથે પરણી

હતી. ૮(આઠ)ના પતિઓ ઈટાલિઅન હતા, અને ઓસ્ટ્રેલિઆ તેમ જ અમેરિકા-બંને દેશોના ચાર-ચાર પુરુષો હતા, જ્યારે અન્ય દેશોના પુરુષોની સંખ્યા જૂજ હતી. અમે જેઓની મુલાકાત લીધી હતી તેમાંથી ૨/૫ (બે પંચમાંશ) સ્ત્રીઓએ તેઓનાં લગ્ન પછી સ્થળાંતર કર્યું હતું. જ્યારે બાકીની સ્ત્રીઓ તેઓનાં સાસરીયાઓ સાથે ભારતમાં રહેતી હતી, જો કે તેઓ પત્ની તરીકેના (Spousal) વિગ્ન માટે રાહ જોતી હતી. મોટાભાગની સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે લગ્ન ખૂબ ઉતાવળમાં ગોઠવાયાં હતાં. તેમજ દહેજના આદાન-પ્રદાન સાથે ભભકાદાર ઉજવણીઓ પણ થઈ હતી. એ બધાનો ખર્ચ તેમનાં પિયરના કુટુંબોએ ભોગવ્યો હતો.

મોટાભાગની સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓને પતિ, સાસરીયાઓ કે બન્નેથી સતત શારીરિક હિંસાનો અનુભવ થતો હતો. આ બધી જ સ્ત્રીઓ સખ્મત નિયંત્રણ, એકલતા અને નાણાકીય દુરુપયોગનો અનુભવ કરતી હતી. જે સ્ત્રીઓને લગ્ન પછી તેમનાં સાસરીયાઓ વચ્ચે છોડી દેવામાં આવી હતી. તેઓને તેમની સાસરીની સ્ત્રીઓ તરફથી હિંસાનો સવિશેષ અનુભવ થયો હતો. જ્યારે લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરનારી મોટાભાગની સ્ત્રીઓને તેમના પતિઓ દ્વારા હિંસાના અનુભવો સતત થયાં હતાં.

સંશોધનના ત્રીજા ભાગની ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું કે તેઓના પતિઓ દ્વારા તેઓના પ્રત્યે જાતીય અત્યાચાર આચરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે ચોથા ભાગની સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું કે તેમની સાસરીના પુરુષો દ્વારા તેઓ પર જાતિય અત્યાચાર આચરવામાં આવ્યો હતો. સંશોધનના પાંચમા ભાગના (૨૦%) ઉત્તરદાતાઓને ગર્ભપાત (એક કે વધારે વખત) કરાવવાની ફરજ પણ પાડવામાં આવી હતી. જેઓએ જાતિય દુરાચાર અનુભવેલો તેમાંની મોટાભાગની સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓએ અમારી મુલાકાત દરમિયાન પહેલી જ વખત આ દુરાચારની ઘટના અંગે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું હતું.

મુલાકાત આપનાર બધી સ્ત્રીઓ ઘરગથ્થુ કાર્યો માટેની તમામ જવાબદારી સંભાળતી હતી. તેમાંની જે અલ્પસંખ્યક સ્ત્રીઓ વળતરવાળા કાર્યો સાથે પણ સંકળાયેલી હતી, તેમને મળતો પગાર કે વેતન તેમનાં સાસરીયાઓ લઈ લેતા હોવાનો અનુભવ હતો. બાકી મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ દુર્વ્યવહાર પણ સહન કરતી હતી. એટલું જ નહીં તેઓના રોજબરોજના પરિશ્રમયુક્ત ઘરગથ્થુ કાર્યોના સૂક્ષ્મ આયોજનના સંદર્ભમાં તેઓ ઉપર સખત નિયંત્રણ રાખવામાં આવતું હતું. તેમજ લગભગ અડધોઅડધ સ્ત્રીઓને પૂરતું જમવાનું આપવામાં આવતું ન હતું, રહેવાની પૂરતી સગવડ ન હતી, અને તેમની સાથે અપમાનજનક વ્યવહાર રાખવામાં આવતો હતો.

જ્યારે દહેજ માટેની સતત માંગણીઓ સંતોષવી શક્ય નથી હોતી ત્યારે હિંસામાં ક્રમશઃ વધારો એ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓના દૂરુપયોગ માટે મહત્વનો સંદર્ભ પૂરો પાડતો હતો. દહેજની માંગણીને પહોંચી વળવાની અસમર્થતા એ મહત્તમ સ્ત્રીઓને તેમનાં સાસરિયાઓ વચ્ચે છોડીને પતિઓ દ્વારા પરદેશ જતા રહેવા માટે ને છેવટે ત્યજી દેવાની પ્રતિક્રિયામાં પરિણમે છે.

સમાજના છૂટાછેડા અંગેના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ધોરણો સ્ત્રીઓને અપમાનજનક લગ્ન સંબંધોમાં ચાલુ રહેવા માટે ફરજ પાડે છે. લગ્ન કરનાર સ્થળાંતરિત પુરુષોને તેઓના અસલામત કાયમી વસવાટનો દરજ્જો તેઓની પરિણિતાઓને મદદ માટેના તેના પ્રયત્નોમાં અડચણરૂપ બને છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કે જે લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરતી હતી; તેને છેતરપિંડીથી ભારત પાછી લાવવામાં આવતી અને ત્યાં ત્યજી દેવાતી. લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરનારાઓમાંની અલ્પસંખ્યક સ્ત્રીઓ ક્રમશઃ વધતી હિંસાને લીધે છેવટે તેના પતિના વસવાટના દેશને છોડી દેતી હતી. સાસરીયાઓની વચ્ચે છોડી દેવામાં આવેલી સ્ત્રીઓને છેવટે એ સાસરીના કુટુંબમાંથી પણ કાઢી મુકવામાં આવતી, તો કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંસાને કારણે સાસરીનું ઘર છોડીને જતી રહેતી.

જ્યારે સ્ત્રી કાનૂની કાર્યવાહી અંગે અજાણ હોય અથવા તો તે બીજા દેશની કાનૂની કાર્યવાહીમાં પોતાની જાતને રજૂ કરી શકે તેમ ન હોય તેવા સંજોગોમાં સ્ત્રીનો પતિ તેનો ત્યાગ કરી દીધા પછી છૂટાછેડાની એક પક્ષીય કાર્યવાહી શરૂ કરી દેતો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓએ ભારતમાં તેઓના પતિ અને સાસરીયાઓ વિરુદ્ધ કાનૂની કાર્યવાહી શરૂ કરી દીધી હતી તેમ છતાં પણ મોટાભાગની ફરિયાદોનો અંત અરસ-પરસ તડજોડ/સમાધાનમાં પરિણમતો અથવા તો પોલીસો દ્વારા તપાસ ચાલુ રાખવામાં ન આવતી. ઘણી ઓછી સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા પછી કોઈપણ પ્રકારની નાણાંકીય સમજૂતીનો લાભ મળી શક્યો હતો. એકપણ સ્ત્રીને નથી તેમના બાળકો માટે ભરણ-પોષણ મળ્યું કે નથી તેઓનું દહેજ પાછું મળ્યું.

પ્રસ્તુત સંશોધનનાં તારણો સૂચવે છે કે દહેજ જેવા સાંસ્કૃતિક વ્યવહારો, દીકરાને આપવામાં આવતી પ્રાથમિકતા તેમજ એવા પ્રભાવી સામાજિક ધોરણો કે જે પિતૃપ્રધાન નિયંત્રણ અને સ્ત્રીઓના અવમૂલ્યન માટે જ જાણે બનેલા છે, તે હિંસા અને લગ્ન પછીથી સ્ત્રીને ત્યજી દેવામાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂની કાર્યપદ્ધતિની અસમર્થતા એ સરહદ પારની નવવધૂને ખાસ પ્રારે વંચિતોની શ્રેણીમાં સમાવે છે, જેને અપમાનિત કરી શકાય અને કોઈપણ જાતની દેખીતી સજા આપ્યા વગર, તેનું શોષણ પણ કરી શકાય. આ સંદર્ભમાં

ડાયસ્પોરામાં કેટલાક મૂળ ભારતીય પુરુષો ભારતમાંથી નવવધૂઓ શોધી કાઢીને અને તેની સાથે ડિસ્પોઝેબલ/વાપરીને ફેંકી દેવાની ચીજો જેવી સ્ત્રી તરીકેનો વર્તાવ કરતા, અર્થાત્ તેમના માટે તેઓનો દૂરુપયોગ એ નિસ્ખતની બાબત ન હતી.

યુકે માટે ભલામણો

કાયમી વસવાટ માટે દેશમાં આવવા અંગેની સરકારની નીતિ અને અમલ :

- જે સ્ત્રીઓ એક સમયે યુકેમાં રહેતી હોય તેને (કેટલા ટૂંકા સમય માટે એ મહત્વનું નથી.) ડોમેસ્ટિક વાયોલન્સ રુલ (Domestic Violence Rule - DV Rule) અને ડેસ્ટિટ્યુશન એન્ડ ડોમેસ્ટિક વાયોલન્સ (Destitution and Domestic Violence - DDV) ની સવલત અંતર્ગત દાવો કરવા માટે અધિકાર હોવો જોઈએ. વળી તેની સાથે ઘરેલું હિંસાની પીડિતા તરીકે વ્યવહાર કરવો જોઈએ.
- સરહદપારના રાષ્ટ્રોમાંથી ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓને ડી.વી. રુલ અંતર્ગત ઉપયોગી થઈ શકાય એ માટે હંગામી ધોરણે વીઝા આપવા જોઈએ અને તેને ગુનાની (Criminal) તેમજ કુટુંબની (Family) કે દીવાની (Civil) કોર્ટની કાયદેસરની કાર્યવાહીમાં સામેલ કરવી જોઈએ.
- ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીને ઈમિગ્રેશન એક્ટ-૨૦૧૪ હેઠળ અપીલ કરવાનો પૂરો અધિકાર આપવો જરૂરી છે.
- તેઓની વિઝા-અરજના મુદ્દે દેશ બહારની બ્રિટિશ કચેરીઓએ સ્ત્રીઓને યુકે ઈમિગ્રેશન અને ફેમિલી (કુટુંબ) કાનૂન અન્વયે જે અધિકારો પ્રાપ્ય છે એ દર્શાવતું ચોપાનિયું (leaflet) આપવું જોઈએ.

છૂટાછેડા અને કુટુંબ વિષયક :

- છૂટાછેડા અને કુટુંબ-કાનૂન (Family Law) ની પ્રક્રિયામાં અસાધારણ સજાગતા અને પદ્ધતિસરની ચકાસણી તેમજ બાંહેધરી જરૂરી છે. આમ કરવાથી બીજા દેશમાં ત્યજી દેવાયેલી સ્ત્રીને કુટુંબ કાનૂનની કાયદેસરની કાર્યવાહીમાં સમાન સ્તરે સહભાગી થવાની તક આપવામાં આવે.
- યુકેની સરકારને અરસ-પરસની વ્યવસ્થાઓને ધ્યાનમાં લઈને છૂટાછેડા, આધાર આપતા, આજીવિકાના, રહેઠાણના તેમજ બાળકો સાથે સંપર્કમાં રહેવા સંબંધિત કાનૂની નિર્ણયોના પાલન માટે પરવાનગી આપવી જોઈએ.
- અન્ય દેશોમાં રહેતી દક્ષિમ એશિયાની સ્ત્રીઓ માટે છૂટાછેડા એ ગંભીર કલંક બને છે. વળી તેના પ્રતિકૂળ નાણાકીય, માનસિક સ્વાસ્થ્ય તેમ જ

કલ્યાણ કે સુખ-પ્રતિષ્ઠાને લગતાં પરિણામો આવે છે. તેઓની સામાજિક વાસ્તવિકતાને વધારે સારી રીતે સમજવા માટે રાજ્યના તમામ ન્યાયાધિશો/ન્યાયતંત્રો માટે તાલીમ કાર્યક્રમોની જરૂર છે.

- છૂટાછેડા, ભરણ-પોષણ કે આજીવિકા તેમ જ અન્ય નાણાકીય પતાવટોમાં સ્ત્રીધન (કન્યાને તેના માતા-પિતા દ્વારા આપવામાં આવતી સ્વૈચ્છિક ભેટ-સોગાદો) અને દહેજના વ્યવહારો અંગે ન્યાયતંત્રને સવિશેષ સમજૂતી હોય એ જરૂરી છે. જેથી સ્ત્રીઓ નિરાધાર ન બની જાય અને તેના પોતાના કુટુંબ ઉપર પણ ભારરૂપ ન બની રહે.

ભારત માટે ભલામણો

- પંજાબના ફરજિયાત લગ્ન નોંધણીના કાનૂન-૨૦૧૨ (Punjab Compulsory Registration of Marriage Act-2012) ની જોગવાઈ કે જેમાં લગ્ન નોંધણી સમયે બિન-નિવાસી જીવન-સાથીનાં પાસપોર્ટ નંબર અને અન્ય વિગતોની નોંધ રાખવામાં આવે છે. તેને અન્ય રાજ્યોમાં વિસ્તારવાની જરૂર છે.
- લગ્નની નોંધણીની સાથે-સાથે નવવધૂને આપવામાં આવતાં દહેજ/સ્ત્રીધનની નોંધણી કરવી પણ ફરજિયાત હોવી જોઈએ.
- દરિયાપારના પતિઓ દ્વારા ત્યજાયેલી સ્ત્રીને કાનૂની/નાણાકીય મદદ આપીને ભારતીય MOIA'S યોજના (૨૦૧૧) હેઠળ સંગઠનની પસંદગી માટેની પ્રક્રિયામાં પારદર્શિતા હોવી આવશ્યકતા છે, અને તે યોજનાની અસરકારીતાનું મૂલ્યાંકન થાય એ જરૂરી છે.
- જેમાં સંમતિ સાધી શકાતી ન હોય તેવા છૂટાછેડા, આધાર આપતા અને ભરણ-પોષણ સાથે સંકળાયેલા કિસ્સાઓમાં ન્યાયકીય નિર્ણયોનું પાલન કરાવવા માટેની કાર્યપદ્ધતિ (દા.ત. બન્ને પક્ષના કરારોને લગતી)ની આવશ્યકતા છે.
- પરદેશના ન્યાયાલયો દ્વારા ભારતીય સ્ત્રીને આપવામાં આવતો એક-પક્ષીય છૂટાછેડાનો હુકમ એ સ્ત્રીને માટે ભારતમાં પણ છૂટાછેડા મેળવવા માટેનો પાયો બનવો જોઈએ.
- આ બાબતે સજાગતા ઊભી કરવી તેમજ માહિતી પૂરી પાડવી આવશ્યક છે.

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતમાં સંચાર-માધ્યમો નોંધે છે અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તેમ જ સરકારી સંસ્થાઓએ પુષ્ટિ આપી છે કે અન્ય દેશોમાં રહેતા મૂળ ભારતીય પુરુષો દ્વારા પત્નીઓને ત્યજી દેવાની સમસ્યા વધતી જાય છે. સાઉથ હોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ (એસબીએસ)^૧ના ડિરેક્ટર સુશ્રી પ્રજા પટેલ તેમના અનુભવને આધારે આવી ત્યજી દેવાની ઘટનાઓના મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપો જણાવે છે.

- (૧) સ્ત્રી લગ્ન પછી તેના પતિની સાથે બીજા દેશમાં સ્થળાંતર કરે અને કેટલોક સમય અવગણના, દૂરુપયોગ તેમજ શોષણનો ભોગ બનતી રહે, અંતે તેને તેના પતિના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે અથવા તો પ્રમાણમાં ઓછું પ્રચલિત છે તે એ કે તે સ્ત્રી હિંસાથી બચવા નાસી જાય.
- (૨) લગ્ન પછી કરેલા સ્થળાંતર અને દૂરુપયોગને અંતે સ્ત્રીને ફરજ પાડીને કે છેતરીને તેના મૂળ દેશમાં પાછી લઈ આવવામાં આવે છે. ફરી (પતિના રહેઠાણના દેશમાં) મોકલતી વખતે ખોટા બહાના (જેમકે, રજાઓ કે વેકેશન) હેઠળ પત્નીને ત્યજી દેવાય છે. જોકે પતિ પાછો ફરે છે, અને પત્નીના વિઝા રદ થઈ જાય છે.
- (૩) અન્ય દેશમાં વસવાટ કરતો પુરુષ લગ્ન કરવા માટે ભારતમાં આવે છે, થોડો સમય રહે પણ છે, ત્યારબાદ સ્ત્રીને તે સાસરિયાઓની સાથે ભારતમાં છોડીને તેની પત્નીના વિઝા (Spouse Visa) સ્પોન્સર કરવાની ખાતરી આપીને પાછો ફરે છે, પરંતુ ઘણીવાર તે એમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ધીરે ધીરે સ્ત્રીને સાસરીના ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે અથવા તો સ્ત્રી પોતે જ ઘરેલું હિંસાને લીધે ઘર છોડી દે છે.

યુકેમાં પ્રથમ શ્રેણીની સ્ત્રીઓને રહેઠાણ અને કલ્યાણકારી ક્ષેત્રોમાં મર્યાદિત લાભો મળે છે. ૨૦૦૨ પહેલાં; લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરનારને

^૧ એસબીએસ (Southhall Black Sisters (SBS)) જે યુકે સ્થિત સ્ત્રીઓનું સંગઠન છે કે જે અશ્વેત (Black) તેમજ લઘુમતિ સ્ત્રીઓને સેવાઓ પૂરી પાડે છે અને સ્ત્રીઓ તેમજ છોકરીઓ વિરુદ્ધ હિંસાના અંત માટે આંદોલન કરે છે.

ઘરેલું હિંસાને કારણે ત્યજી દેવામાં આવે ત્યારે સામાન્ય રીતે તેને મૂળ દેશમાં મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા હતી, ત્યારે પણ 'લગ્ન-જીવનને ચાલુ ન રાખવા માટે' તેના કુટુંબો તરફથી તેમના પ્રત્યે વધારે દુર્વ્યવહાર રાખવામાં આવતો. સ્ત્રીઓના સંગઠનોએ કરેલી ઝુંબેશને પરિણામે ૨૦૦૨માં મજૂર સરકારે ઘરેલું હિંસાનો કાનૂન પસાર કર્યો, આથી જો સ્ત્રી એ સાબિત કરી શકે કે તેના લગ્ન ઘરેલુંહિંસાને કારણે તુટ્યા છે તો તેના માટે અનિયત કાળ સુધી યુકેમાં રહેવાનું શક્ય બની શકે, છતાં પણ સ્ત્રીનો દરજ્જો અસલામત કાયમી રહેવાસી તરીકેનો હોવાથી; તેને માટે જાહેર-ભંડોળ સુધી પહોંચવાનો માર્ગ પ્રતિબંધિત હતો. જે સૂચવે છે કે તેઓને શરણાર્થી સ્ત્રીઓ તરીકે સમાવી શકાતી ન હતી. આ નિયમ તેઓને તેનાથી વંચિત રાખે છે, જોકે એ દરમિયાન તેઓ આઈએલઆર (Indefinite Leave to Remain - ILR) માટે રજૂ કરે છે તેવી અપેક્ષા હતી. (અનિયા : ૨૦૧૧ સાઉથહોલ બ્લેક સિસ્ટર્સ (એસબીએસ) અને તેની સાથે સંકળાયેલા સંગઠનોએ આ પરિવર્તન માટે ઝુંબેશ કરેલી, ડેસ્ટીટ્યૂટ ડોમેસ્ટિક વાયોલન્સ (ડીડીવી) કન્સેશન ૨૦૧૦ ના ભાગરૂપે જે છુટછાટ મળી તેના આધારે આ સ્ત્રીઓને આઈ.એલ.આર માટે અરજી કરવાનો મર્યાદિત લાભ મળ્યો.

પ્રસ્તુત અહેવાલ ભારતમાં ત્યજાયેલી પત્નીઓ કે જે બીજી અને ત્રીજી શ્રેણીમાં આવે છે તેઓના અભ્યાસના તારણો રજૂ કરે છે. જે સ્ત્રીઓને તેના મૂળ દેશમાં ત્યજી દેવામાં આવે છે તેમને તેમના પિયરના કુટુંબમાં ગરીબાઈ અને વંચિતતા, સામાજિક કલંક અને ઘરેલું દૂરુપયોગના જોખમો વહોરવાં પડે છે. સરહદપારના રાષ્ટ્રોના અપૂરતા કાનૂની સંસાધનોને લીધે તેઓ છુટાછેડા પછી પણ કાનૂની અધિકારોથી માંડીને નાણાકીય સમજૂતી, બાળકોને સહારો પૂરો પાડતા વેતનો અને બાળકોની માલિકી પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જ્યારે સ્ત્રીઓ માટે તેના સામાજિક દરજ્જો અને ઓળખનું પ્રાથમિક માપદંડ લગ્ન જ બને છે, એ સંદર્ભમાં ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓ પાસે - ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવવાનાં કે વેતનવાળાં કાર્યો સ્વીકારવાનાં સાધનો ઘણાં મર્યાદિત છે.

૨૦૦૮ માં ભારત સરકારે બિન-નિવાસી ભારતીય (Non-Resident Indian - NRI)^૧ લગ્નો સાથે સંબંધિત ઘટનાઓની સમસ્યોની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે સ્ત્રીઓ માટેનું રાષ્ટ્રીય કમિશન અને એનસીડબલ્યુ

(National Commission for Women - NCW) નીમવામાં આવ્યું. તેના અંદાજ પ્રમાણે આ સમસ્યા લગભગ ૨૫,૦૦૦ સ્ત્રીઓને સ્પર્શે છે. એ બાબત સૂચવે છે કે સરહદ પારના ૧૦/દસ લગ્નોમાંથી બે નો અંત ત્યજી દેવામાં પરિણામે આવે છે. (એનસીડબલ્યુ એ આ આંકડાનું વર્ષ જણાવ્યું નથી.) જે પણ પુરાવાઓ છે તે સંચાર-માધ્યમોના અહેવાલોમાંથી અને પશ્ચિમની સ્ત્રીઓના સંગઠનોના છુટક પ્રસંગોના વૃત્તાન્તો (દાસગુપ્તા અને રુદ્ર ૨૦૦૮) અને ભારત (જાબ્બી, ૨૦૦૫) માંથી મળે છે, તે દર્શાવે છે કે આ વિકસતી જતી સમસ્યા છે. આ પ્રશ્નના સ્વરૂપ અંગે અને ત્યજવાની પ્રક્રિયાનાં અને એ દરમિયાનના સ્ત્રીઓના અનુભવો અંગે નહીવત્ જ જાણકારી છે, આમ, છતાં પણ આ વિષય ઉપરના ખાસ કરીને કોઈ ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓનો અવાજ અને દૃષ્ટિબિંદુને ઘરની ચાર દીવાલની બહાર લઈ આવતા સંશોધનો અપૂરતાં છે.

^૧ NRI-Non-Resident Indian બિન-નિવાસી ભારતીય તે એક ભારતીય પાસપોર્ટ ધરાવતા ભારતના નાગરિક છે, અને તે હંગામી ધોરણે અન્ય દેશના રહેવાસી બન્યા છે. જોકે પ્રચલિત ભાષામાં એન.આર.આઈ. શબ્દ સૂચવે છે કે કોઈપણ ભારતીય મૂળની વ્યક્તિ કે જે અન્ય દેશમાં રહે છે. આ અભ્યાસ મુલાકાત આપનાર સ્ત્રીઓ તેમજ વ્યાવસાયિકોનાં અવાજને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેથી આ અહેવાલમાં આ વિભાવનાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૨. ભારતમાં અને ભારતીય ડાયસ્પોરાના સંદર્ભમાં ઘરેલું હિંસા

સાંપ્રત સમયમાં ઘરેલું હિંસાના પુરાવાઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. જે આ સમસ્યાની વિશ્વવ્યાપકતા અને બહુ-સંખ્યક પ્રમાણ પર પ્રકાશ પાડે છે. (હિઝ અને અન્ય, ૨૦૦૨, વોટસ અને ઝીમરમેન, ૨૦૦૨) સંશોધન દર્શાવે છે કે આવા પ્રકારની હિંસાના ઉદ્ભવનો સ્ત્રોત અને સમજૂતીઓ એક સરખાં છે. જુદા-જુદા સામાજિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં પિતૃપ્રધાન સંસ્કૃતિ તેના માસ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતી (જ) રહે છે. (હન્કિકટ્ટ : ૨૦૦૮, ઓગલે અને બેક્ટન) તેમજ જાતિગત (Gender) સામાજિક ઘડતર કે જે સ્ત્રીનું અવમૂલ્યન કરે છે. અંગત વર્તુળમાં તેને નિમ્ન કક્ષાએ ઉતારી પાડે છે. (પુરકાયસ્થ અને અન્ય-૨૦૦૩) તથાપિ એ એટલું જ મહત્વનું બની રહે છે કે; સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાને તેના ખાસ સંદર્ભમાં ઝીલીને તેના ચોક્કસ સ્વરૂપોને સમજવા, ઓછામાં ઓછું તેના તરફના અસરકારક પ્રતિભાવો ઘડવા જરૂરી છે.

ભારતમાં અને ભારતીય ડાયસ્પોરાના સંદર્ભમાં પતિઓ તેમજ તેઓના સગા-સંબંધીઓ દ્વારા પત્નીઓને ખોટી રીતે દોષિત ઠરાવીને તેમની સામેની હિંસા આચરવાના પુરાવાઓ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. (અહમદ-ઘોષ, ૨૦૦૪, દવે અને સોલંકી, ૨૦૦૦, પંચનંદેશ્વરન અને કોવેરોલા/Korerola; ૨૦૦૫) આ સંશોધન પણ નોંધે છે કે કેટલીક હિંસા સામે સ્ત્રીને રક્ષણ આપતા અને ગુનેગારને સજા કરતાં કાનૂનો મોટેભાગે બિન અસરકારક રહ્યા છે. (ગંગોલી અને રેવ, ૨૦૧૧; કપુર અને કોસમેન, ૧૯૯૬). જ્યાં ઘરનો વડો પુરુષ હોય તેવા ઘરની અંદર સ્ત્રીએ લગ્ન પછી નવેસરથી ગોઠવવાનું હોય છે. આ નવવધૂ પતિ અને તેના કુટુંબને ઘણો ફાયદો કરાવી આપે છે. તે ગૃહકાર્ય કરે છે તેમ જ કોઈપણ વળતરવાળા કામમાંથી મળતાં ભૌતિક લાભો તેમાં ઉમેરાય છે, આવા સંદર્ભમાં પણ પત્નીઓ સામે હિંસા આચરવામાં આવે છે અને (પતિના ઘરમાં) નવ પરિણિતા ગૌણ સ્થાન જ મેળવે છે. (કાન્દિયોતિ-૧૯૮૮) સપ્તાઈ પૂર્વકનું નિયંત્રણ અને જાતિગત ધોરણોનો ભંગ થતો હોવાની માન્યતાને લઈને થતી ઘરેલું હિંસાને કારણે સ્ત્રીનું ગૌણત્વ બળવત્તર બને છે. (પુરકાયસ્થ અને અન્ય ૨૦૦૩)

ઘરેલું હિંસાના આચરણમાં દહેજને એક મુખ્ય પરિમાણ તરીકે ઘણાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. (અહમેદ ઘોષ : ૨૦૦૪, રસ્તોગી

અને થરલી-૨૦૦૬) દહેજનું દૂષણ ધનાઢ્ય કુટુંબો અને ગરીબ કુટુંબોમાં લગભગ સરખું હોય છે. હા; ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં દહેજની અપેક્ષાઓ ઘણી ઊંચી હોય છે. (બ્લોચ અને રાઉ-૨૦૧૨) (જ્યારે) ગરીબ કુટુંબો સ્ત્રીઓ માટેની દહેજની માંગણીઓ પૂરી કરવા સક્ષમ નથી હોતા. (શ્રીનિવાસન અને બેટી : ૨૦૦૭) એ સિવાય સ્ત્રી-બાળકનો જન્મ થવો તેમ જ સ્ત્રીઓની જાતિયતા ઉપર નિયંત્રણ કરતી રીતિ કે નીતિ જેવા હિંસા માટેના અન્ય ખાસ સંદર્ભો પણ હોય છે. (સુધા અને ઈરુ-૧૯૯૯, ગીલ-૨૦૦૪) સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રત્યે આરવામાં આવતા દુર્વ્યવહારોનો સામનો કરવા માટે જાત-જાતની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ અપનાવે છે. જેમકે પોતાના પ્રત્યે થયેલા દુર્વ્યવહારનું મહત્વ ઘટાડી દેવું, દુર્વ્યવહાર કરનારને મનાવી લેવા, સામો જવાબ આપી દેવો, કે સામા પક્ષના ખોટા વર્તન પરત્વે દુર્લક્ષ્ય સેવવું અથવા તો તેના પ્રત્યે ધ્યાન ન આપવું ! તેમ જ ત્વરિત મદદ માટે પ્રયત્ન કરવો વગેરે... (ચૌધરી અને અન્ય-૨૦૧૪, પંચનંદેશ્વરન અને કેવેરોલા-૨૦૦૫)

ડાયસ્પોરાને અનુલક્ષીને લગ્ન પછી સ્થળાંતર થયેલી સાઉથ એશિયન સ્ત્રીઓના ઘરેલું હિંસાની સમસ્યાના મુદ્દાને લગતા સંશોધનો એ બાબત ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે કે તેમની વધારે પ્રમાણમાં બદનામી થઈ શકે છે કારણ કે તેઓએ અનેક પ્રકારના અંતરાયોનો સામનો કરવો પડે છે. જેમકે, જાતિવાદ (racism), બધા સરખાજ છે તેવા ખ્યાલ ઉપર આધારિત એકધારી બિબાઢાળ સેવા પ્રત્યેના પ્રતિભાવો અને કેટલાક સામાજિક જૂથોમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે થતા દુર્વ્યવહારનો પણ સાહજિક રીતે થતો સ્વીકાર વગેરે (બેટ્સલીઅર અને અન્ય : ૨૦૦૨, રાઈ અને થીઆરા : ૧૯૯૭) કલ્યાણકારી સેવાઓ, સાર્વજનિક રહેઠાણ, આરોગ્ય સેવાઓ સ્વરૂપના તેમ જ જ્યાં ભાષાંતર કરી આપવાની સુવિધા ન હોય ત્યાં ભાષા ન આવડવી એ પણ એક અંતરાય બની શકે છે. (અનિથા : ૨૦૧૧, રાજ અને સિલ્વર મેન : ૨૦૦૨, સોકોલોફ અને ડુંપોંટ : ૨૦૦૫) જો કે જે સ્ત્રીઓ સરહદપારના છોકરા સાથેનાં લગ્ન પછી પોતાના જ વતનમાં પાછી ફરે છે અર્થાત્ જેઓએ સ્થળાંતર કર્યું હોય અને પોતાના વતનમાં પાછી ફરી હોય તેમ જ જેઓને સ્થળાંતર કરવાની તક જ ન મળી હોય તેવી સ્ત્રીઓના અનુભવો અંગે ઘણી ઓછી માહિતી પ્રાપ્ય છે.

૩. સંશોધન પદ્ધતિઓ

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો આશય ભારતના ત્રણ રાજ્યો દિલ્હી, પંજાબ અને ગુજરાતનાં સરહદ પારની ત્યજાયેલી પત્નીઓની સમસ્યાઓને સમજવાનો રહ્યો છે. તેમાં અન્ય હેતુઓ પણ સમાવ્યા છે, જેમ કે:- ઉપર જણાવેલાં ત્રણ રાજ્યોના સંદર્ભે સ્ત્રીઓના અનુભવોમાં સરખાપણું તેમજ વિશેષતાઓ તપાસવી.

- આવા કિસ્સાઓમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા, દૂરુપયોગ તેમ જ ત્યજી દેવાના સ્વરૂપ અને અસરને સમજવાં.

- કાયમી વસવાટ નિશ્ચિત કરતા અધિકારીએ અને પોલિસ પ્રક્રિયાઓ અંગેના સ્ત્રીઓના અનુભવોની નોંધ લેવી તેમજ કાનૂની પ્રક્રિયાની અસરકારકતાને તપાસવી.

- આ ઉપરાંત, આ સંશોધનનો એક ચાવીરૂપ હેતુ એ રહ્યો છે કે, પ્રસ્તુત સમસ્યા અંગેની નીતિ-વિષયક ચર્ચાઓને ઉત્તેજન આપવું.

આ સંશોધન માટે લિંકન યુનિવર્સિટીના સ્કૂલ ઓફ સોસાયલ એન્ડ પોલિટીકલ સાયન્સીઝનાં સંશોધનની નીતિ-વિષયક સમિતિની સંમતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હતી.

આ સંશોધન માટે પંજાબ, ગુજરાત અને દિલ્હીને પસંદ કર્યા હતા. કારણ કે બન્ને રાજ્યોનો (પંજાબ અને ગુજરાતનો) બ્રિટીશ સંસ્થાનના સમય ગાળાથી દેશની બહાર જવા-આવવાનો કે સ્થળાંતર કરવાનો ઘણો લાંબો અને વૈવિધ્યસભર ઇતિહાસ રહ્યો છે. જ્યારે પાટનગર દિલ્હીમાં વસતાં કુટુંબો કામને લઈને તેમજ મુસાફરી કરવાની બાબતે વૈશ્વિક પ્રવાહના ભાગરૂપે હોય છે, જે સામાન્ય રીતે મોટા શહેરોમાં જ શક્ય હોય છે. જેઓ સરહદ પારના લગ્નોનો ઇતિહાસ ધરાવે છે. તેવી ભારતીય મૂળની વસ્તી યુકેમાં કોઈપણનું ધ્યાન ખેંચે એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે. તેઓ મૂળભૂત રીતે આ મુલકના (દિલ્હી, પંજાબ અને ગુજરાતના) છે. આવા સરહદ-પારના લગ્નોને ભારતમાં થાય એ ઈચ્છનીય ગણાવવામાં આવે છે. કેમ કે ભારતમાં પશ્ચિમી જીવનની હકારાત્મક રજૂઆત થતી હોય છે, તેમજ ભારતની અંદર પ્રમાણમાં

ગરીબાઈ, સલામતીનો અભાવ અને સ્થળાંતરની લાંબા સમયથી જોવા મળતી સાંસ્કૃતિક રીતિ પણ અસ્તિત્વમાં છે.

ત્યક્તા સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચવા માટે અનુકૂળ નિદર્શન તેમજ ‘સ્નોબોલ (Snowball) પ્રયુક્તિ અને કેટલીક ખાસ વ્યક્તિઓ પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે હેતુલક્ષી નિદર્શનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. કુલ ૫૭ (સત્તાવન) સ્ત્રીઓની જીવન-વાર્તા જાણવા માટે મુલાકાત લીધી હતી. આ પદ્ધતિને કારણે ઉત્તરદાતાઓના લગ્નના નિર્ણયના સંદર્ભે, પતિ અને સાસરીયાઓ સાથેના તેઓના સંબંધોનું સ્વરૂપ તેમજ તેઓના જીવન-ઘડતરમાં વ્યાપક સત્તાકીય સંબંધો, તકો અને દબાણોના સંદર્ભમાં તેઓને ત્યજી દેવામાં આવી તેથી શું અસર થઈ એ બાબતો જાણવી શક્ય બની શકી હતી. સ્ત્રીઓ સાથેની આ મુલાકાત એક કલાકથી માંડીને ત્રણ કલાક સુધી ચાલતી, જો સ્ત્રીઓ સંમતિ આપતી તો તેઓની વાત-ચીત રેકોર્ડ કરી લેવામાં આવતી હતી, પાછળથી એ વિગતો અક્ષરશઃ લખી લેવામાં આવતી. જે કિસ્સાઓમાં તેઓ એ માટે (વાત-ચીત રેકોર્ડ કરવા માટે) સંમતિ આપતા ન હતાં ત્યારે નોંધ લઈ લેવામાં આવતી, અને મુલાકાત પછી તુરંતજ એ વાતોને લખી લેવામાં કે ટાઈપ કરી લેવામાં આવતી, તેની પાછળ બે આશયો હતા. એક તો મૂળ ઉત્તરદાતા પાસેથી જ માહિતી મેળવવી, નહીં કે તેના કોઈ પ્રતિનિધિ પાસેથી અને બીજું પતિ દ્વારા ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓના પોતાના અનુભવોના તમામ પાસાઓને સ્પર્શતી તલસ્પર્શી માહિતી મેળવવી. આ સિવાય સમુદાયના અને સ્ત્રી સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓ, પોલીસ તેમજ ખાસ ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓના કેસ લડતા વકીલો મળીને કુલ ૨૧ (એકવીસ) વ્યાવસાયિક વ્યક્તિઓની અર્ધરચનાત્મક (Semi Structured) મુલાકાત લીધી હતી. જેથી આ કાર્ય કરનારાઓનું આ સમસ્યા પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ, તેના પ્રત્યેના વ્યવહારિક પ્રતિભાવો અને સૂચનો મળી શકે. વ્યવસાયિકોના દૃષ્ટિબિંદુઓ, સંશોધન તારણો તેમજ સૂચનોને અંતિમ વિભાગમાં રજૂ કર્યા છે.

ડિસેમ્બર ૨૦૧૩ થી મે ૨૦૧૫ ની વચ્ચે પ્રસ્તુત માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી. દરેક લખાણમાં મુખ્ય મુદ્દાઓને ઓળખી શકાય એ માટે જે માહિતી મળતી તેનું સતત કોડિંગ (Coding) કરવામાં આવતું, ત્યારબાદ

કોડ કરેલાં લખાણને નવી આવતી માહિતી સાથે સરખાવીને વારંવાર ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં આવતા.

પ્રસ્તુત અભ્યાસની મર્યાદા તેના પ્રસાર સાથે સંબંધિત છે. નિદર્શનની સ્નોબોલ પદ્ધતિથી સંશોધનની થોડીક જ ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓ મળી શકી, એ સિવાય મોટાભાગની સ્ત્રીઓ પાસે પોલિસ દ્વારા અને સ્ત્રીઓ માટેના સામાજિક સંગઠનો તેમજ વકીલો દ્વારા પહોંચી શકાયું હતું. નિંદા, સંસાધનોની ઉણપ અથવા ખરેખર તો ગુનાને લગતી ન્યાયિક વ્યવસ્થાની જાણકારીનો અભાવ જેવાં કારણોસર જે સ્ત્રીઓએ ઔપચારિક મદદના સંસાધનો મેળવ્યાં ન હોય એવી ઘણી ઓછી સ્ત્રીઓનો આ સંશોધનમાં સંપર્ક કરી શકાયો હતો. આ મર્યાદા હોવા છતાં પણ આ વિષય પરના સૌપ્રથમ પદ્ધતિસરના અભ્યાસ તરીકે આ સંશોધન સ્ત્રીઓ સામેની હિંસાના આ નવા ઉભરતા સ્વરૂપની અમારી સમજ માટે મહત્વના સૂચિતાર્થો પૂરા પાડે છે.

૪. સંશોધનનાં તારણો

આ સંશોધન માટે જે ૫૭ (સત્તાવન) સ્ત્રીઓની મુલાકાત લીધી હતી, તેમાંથી ૨૮ (અઠવાવીસ) સ્ત્રીઓ યુકેમાં રહેઠાણ ધરાવતા પુરુષોને પરણી હતી, ૮ (આંઠ) ના પતિઓ ઈટાલીના હતાં, અને ઓસ્ટ્રેલિયા અને યુએસએ માં વસતા ચાર-ચાર પુરુષો હતાં. બાકીના ૧૩(તેર) સ્ત્રીઓના પતિઓ અન્ય દેશોમાં વસવાટ ધરાવતા હતાં. જ્ઞાતિ આધારિત કોટિકમમાં અનેક સ્થાન ધરાવતી જ્ઞાતિમાંથી આ સ્ત્રીઓ આવતી હતી. સ્ત્રીઓની વસ્તીશાસ્ત્રીય લાક્ષણિકતાઓ તેમ જ તેઓના થયેલા ઘરેલું દૂરુપયોગના અનુભવોની આંકડાકીય માહિતી નીચે દર્શાવી છે.

	સ્ત્રીઓની સંખ્યા	ટકાવારી ^૩
વય		
૧૮-૨૪	૦૬	૧૧%
૨૫-૩૪	૩૦	૫૩%
૩૫-૪૪	૧૮	૩૨%
૪૫-૫૪	૦૩	૦૫%
ધર્મ :		
હિન્દુ	૩૬	૬૩%
શિખ	૧૮	૩૩%
મુસ્લિમ	૦૧	૦૨%
ક્રિશ્ચિયન	૦૧	૦૨%
લગ્નનો પ્રકાર :		
કુટુંબ દ્વારા ગોઠવાયેલા	૫૩	૯૨%
પ્રેમલગ્નો કે સ્વપસંદગી	૦૪	૦૮%
બાળકોની સંખ્યા^૪ :		
બાળકો નથી	૩૮	૬૭%
એક બાળક	૧૬	૨૮%
બે બાળકો	૦૩	૦૬%

૩. ટકાવારી શૂન્યાન્તમાં (rounded) છે.

૪. મોટાભાગની ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓને દીકરીઓ હતી. ૨૨(બાવીસ) માંથી માત્ર ૪(ચાર) સ્ત્રીઓને દીકરાઓ હતા.

★ સ્વેચ્છાએ લગ્ન-સંબંધ છોડી દીધો	૧૩	૨૩%
★ સાસરીના/પતિના ઘરમાંથી બળજબરી પૂર્વક કાઢી મૂકવામાં આવી.	૪૪	૭૭%
ઘરેલું દુરુપયોગ :		
● નાણાકીય દુરુપયોગ :		
- દહેજની માંગણી/સાસરીયાઓને આપ્યું :	૫૭	૧૦૦%
- દહેજ સાથે સંબંધિત હિંસા/સતામણી	૩૯	૬૮%
- રોજી કે વેતનના નાણા સાસરીયાઓ દ્વારા લઈ લેવામાં આવ્યાં	૦૭	૧૪%
- ઘરેલું શ્રમ સંબંધિત દુરુપયોગ :	૫૬	૯૮%
● શારીરિક દુરુપયોગ :		
- માત્ર પતિ દ્વારા હિંસા :	૧૫	૨૬%
- માત્ર સાસરિયાઓ દ્વારા હિંસા :	૧૧	૧૯%
- બન્ને દ્વારા હિંસા :	૧૬	૨૮%
- ખોરાક અને દવાની ના પાડવી :	૨૭	૪૭%
● મનોવૈજ્ઞાનિક/માનસિક દુરુપયોગ :		
- શાબ્દિક નિંદા :	૫૩	૯૩%
- સખતાઈભર્યું નિયંત્રણ/ધમકી	૫૭	૧૦૦%
- એકલતા :	૫૬	૯૮%
● જાતીય દુરુપયોગ અને પ્રજોત્પાદનના અધિકારો માટે અસંમતિ :		
- માત્ર પતિ દ્વારા જાતીય દુરુપયોગ :	૧૮	૩૨%
- માત્ર સાસરિયાઓ દ્વારા જાતીય દુરુપયોગ :	૧૩	૨૩%
- ગર્ભપાત માટે દબાણ :	૧૧	૧૯%
● ત્યજાયા પછીનાં પગલાં :		
- પોલીસ સ્ટેશનમાં નોંધ કરાવી છે.	૫૩	૯૩%
- દહેજ પાછું મેળવ્યું છે :	૦૩	૦૫%
- નાણાકીય વળતર મળ્યું છે :	૦૪	૦૭%

સરહદપારનાં લગ્નો : લગ્ન અંગેના નિર્ણયો અને વાટાઘાટો

દક્ષિણ એશિયામાં; લગ્ન ગોઠવવાની તમામ પ્રક્રિયામાં કુટુંબની ભૂમિકા કેન્દ્રવર્તી હોય છે. દહેજ તેમજ દીકરા માટેનાં આગ્રહ જેવાં સાંસ્કૃતિક વ્યવહારો સમાજના પિતૃપ્રધાન બંધારણનું સૂચન કરે છે, આ પિતૃપ્રધાન વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીનું અવમૂલ્યન થતું રહ્યું છે. સંશોધનના બધા જ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે સમાજના પ્રચલિત ધોરણો અનુસાર પુરુષોએ તેમ જ તેઓના કુટુંબોએ લગ્ન માટે સ્ત્રીઓની પસંદગી કરી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે તો તેમના લગ્નના વિકલ્પો ઘણાં મર્યાદિત હતાં છતાં પણ તેઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જ્યારે એક સ્ત્રીને તેના સાસરીયાઓની સંભાળ માટે તેનો પતિ ભારતમાં જ છોડીને જતો રહેતો હતો. ગુજરાતના એક ગામડામાં રહેતી સ્ત્રીએ જણાવેલું કે :

જ્યોતિષશાસ્ત્રીય આગાહી મુજબ, મારા જન્માક્ષર પ્રમાણે મને મંગળ-ગ્રહ નડતો હતો. (મંગળ ગ્રહને જીવન-સાથી માટે અપશુકનિયાળ ગણાવવામાં આવે છે.) તેનો અર્થ એ કે મારે માટે જીવનસાથી શોધવો મુશ્કેલ બનશે.... જ્યારે મારા માતા-પિતાને કહેવામાં આવ્યું કે આ કુટુંબ લંડનથી આવ્યું છે અને તેના દીકરા માટે તેઓ છોકરીઓ જોઈ રહ્યાં છે, ત્યારે મારા માતા-પિતા તેમને મળવા ગયાં, મારા માતા-પિતાએ તેમને મારો ફોટો બતાવીને અમારા ઘરે આવવા આમંત્રણ આપ્યું. એ સમયે એ વ્યક્તિના મમ્મીએ કહ્યું : “અમે તેનો (કન્યાનો) ફોટો જોઈ લીધો છે, હવે તમારે ઘરે માત્ર તેને (કન્યાને) જોવા આવવાનો કોઈ અર્થ નથી રહેતો.” મારા માતા-પિતાને ખૂબ નવાઈ લાગી હતી. છતાં મારા માતા-પિતાના આગ્રહથી તેઓ મને જોવા આવ્યાં ‘ને મારી સાથે કોઈપણ પ્રકારની વાત-ચીત કે ચર્ચા કર્યા વગર જ તેઓએ મીઠાઈનું બોક્સ અને રૂા. ૫૦૦/- રોકડા મારા હાથમાં આપ્યાં. (જે શૂકન-સૂચક સંકેત છે.) અને જાહેરાત કરી કે સગાઈનો સમારંભ અહીં પૂરો થયો છે. (મંજુ, ૩૧)^૫.

નવવધૂની મોટી વયની (લગભગ ૩૦ની વયે પહોંચેલી) સાથે લગ્નમાં વાટાઘાટો માટે સ્ત્રીઓના કુટુંબોને વધારે નુકશાન પહોંચાડતા અન્ય પરિબળો

૫. સ્ત્રીઓની ઓળખ જાળવવા બધાં નામોને બદલ્યા છે અને ઉત્તરદાતાના રહેઠાણના વિસ્તાર અને ધર્મને આધારે ખાસ નામ/જુદુ ઉપનામ (તખલુસ) આપ્યું છે.

પણ હતાં, જેવાકે કુટુંબમાં અનેક કુંવારી દીકરીઓ હોવી, કુટુંબની ગરીબાઈ, છોકરીનો શ્યામ રંગ (ચહેરો) તેમજ અગાઉ થયેલા છુટાછેડા વગેરે. એક મોટા શહેરમાં રહેતી મધ્યમ-વર્ગીય સ્ત્રીએ જણાવ્યું કે તેના અને તેના ભાવિ પતિ વચ્ચે કેટલી સુસંગતતા છે તે નક્કી કરવાના ઓછામાં ઓછા પ્રયત્નો થયા હતા.

‘અગાઉ મારા છુટાછેડા થયાં હતાં અને મારો ચહેરો ઘણો શ્યામ હતો, મારા માટે જીવનસાથી શોધવો એ મારા માતા-પિતા માટે મુશ્કેલ હતું. જ્યારે લંડનના એનઆરઆઈ કુટુંબે મારા માતા-પિતાનો સંપર્ક કર્યો, ત્યારે તેઓ તરતજ તેની સાથે સંમત થઈ ગયાં અને પાંચ દિવસ પછી લગ્ન થઈ ગયાં. (ગીતા-૨૯)’

દિલ્હીના જાગોરી સ્ત્રી-સંગઠનના વ્યાવસાયિકે એવી દલીલ કરી કે ભારતીય મૂળના પુરુષો ભારતમાંથી નવવધૂ મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે ભારતીય સ્ત્રી તરીકે તેનું પરંપરાગત - બીબાઢાળ ઘડતર જ સ્વયં શોષણ થઈ શકે તેવું હોય છે. ‘તે (ભારતીય સ્ત્રી) વધારે સહન કરશે, સેવા, સ્વાર્પણ અને માતૃત્વ માટે ઘરમાં જ બેસી રહેનાર વગર પૈસેથી ઘર-કામ કરનાર નોકરાણી બનવા માટે સર્જઈ હોય એ રીતે સદૈવ અનુકૂળ થનારી તેમજ જતું કરવાના સ્વભાવની હોય છે. જો તેઓ ગૃહકાર્ય કરવા માટે કામ કરનાર રાખશે તો કોને ખબર છે કે તેની કેટલી વધારે કિંમત ચૂંકવવી પડે? (એક પત્ની મેળવવાની સરખામણીમાં)’ એસબીએસના ડાયરેક્ટર પ્રજ્ઞા પટેલ જણાવે છે કે એક સંગઠનને તેઓની ચોવીસ કલાકની હેલ્પ-લાઈન પર વધુને વધુ ટેલિફોન તરછોડાયેલી સ્ત્રીઓના મળે છે. તેઓની એવી દલીલ હોય છે કે યુકેમાં જાહેર ક્ષેત્રો દ્વારા લેવામાં આવતી વડિલોની સંભાળને ખૂબ ઝડપથી ઘટાડી દીધી હોવાથી તેની અછત ઉદ્ભવી છે આથી આ સમસ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ હોઈ શકે. સાઉથ એશિયન પુરુષોની જેમ યુકેમાં પણ તેઓના વડીલ સંબંધિઓની સંભાળ રાખવા માટે યુરોપના અન્ય દેશોમાંથી નવવધૂઓની શોધમાં નીકળી પડે છે. પરંતુ એ પહેલા તેઓ એ જાણકારી મેળવીને ભયમુક્ત થઈ જાય છે કે સ્થળાંતરિત સ્ત્રીઓને અહીંયા (યુકેમાં) મર્યાદિત અધિકારો હોય છે.

નવવધૂના કુટુંબમાં સલામતીની ભાવના (જે શંકાસ્પદ પણ હોઈ શકે) ઊભી કરવા માટે મોટા ભાગની લગ્ન માટેની દરખાસ્ત બંને કુટુંબોને ઓળખતા હોય તેવા મધ્યસ્થી દ્વારા કરવામાં આવતી હોય છે. લગ્ન માટેની ઘણી ઓછી દરખાસ્તો વર્તમાનપત્રોમાં આવતી લગ્ન વિષયક જાહેરાતોના પ્રતિભાવ સ્વરૂપે હોય છે. છાપાંઓમાં પણ એનઆરઆઈ (NRI) ની જાહેરાતો માટે ખાસ અલગ વિભાગ હોય છે, લગ્ન વાંછુ યુવાનોમાં તેઓ ખાસ ઈચ્છનીય શ્રેણીમાં ગણાતા હોય છે. (કલ્યાણમ-૨૦૦૫, શીલ : ૨૦૦૫) કુટુંબને એ ભય સતાવતો રહેતો કે રખેને.... લગ્ન વાંછુ યુવાનને (કોઈ) વધારે સારી અને વધારે લાભ ! આપી શકે તેવી છોકરી મળી જશે તો એથી બધી સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું કે તેમના લગ્નની વાટાઘાટોને ગુપ્ત કે ખાનગી રાખવામાં આવી હતી અને વળી આ વાટાઘાટોને ખૂબ ઝડપથી સમેટી લેવામાં પણ આવી હતી. લગ્નવાંછુ યુવાનોના કુટુંબ માટે એ બાબત કહેવી સાવ સામાન્ય હોય છે કે તેઓ ભારતમાં બહું થોડા સમય માટે રજાઓ ગાળવા આવ્યા છે. આથી લગ્ન એ સમય દરમિયાન જ કરવાનું હોય છે. ઘણાં ખરા કિસ્સાઓમાં લગ્ન માટેની દરખાસ્ત અને લગ્ન વચ્ચે બે અઠવાડિયાનો જ ગાળો રહ્યો હતો. કેટલાક કિસ્સામાં તો માત્ર બે થી ચાર જ દિવસનો સમયગાળો રહ્યો હતો. એક સ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે :

‘મારા કાકીએ મારા માટે છોકરો શોધ્યો હતો. છોકરો ભારતમાં આવ્યો ’ને થોડા જ દિવસમાં લગ્ન નક્કી થયાં હતાં, તેઓએ અમને ઝડપથી લગ્ન ગોઠવવા કહ્યું. અમે તેઓને કહ્યું કે અમને ઓછામાં ઓછા ૧૫ દિવસ તો તૈયારી માટે આપો ? પણ તેઓને પાછા ફરવાની ઉતાવળ હોવાથી (લગ્ન કરી દેવા માટે) દબાણ કર્યું. માત્ર ત્રણ દિવસમાં લગ્ન થઈ ગયાં. અમારે બધું જ ખૂબ ઉતાવળે કરવું પડ્યું.’ (પરમિંદર-૨૮)

નવવધૂના કુટુંબને લગ્નવાંછુ યુવકના પૂર્વઈતિહાસની તપાસ કરવા માટે સમય અને સ્થળની મર્યાદા જણાઈ હતી. સરહદપારનાં લગ્નોમાં ત્યજવાની ઘટના અંગેના વિશેષજ્ઞ એવા એનઆરઆઈ (NRI) સેલના પોલીસ ઓફિસરે નોંધ્યું છે કે આવા લગ્નોના સોદાઓમાં પુરુષો પોતાના પક્ષે રહેલી સબળ સત્તાનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે.

બિનનિવાસી ભારતીય (NRI) પુરુષ એ જાણતાં હોય છે કે છોકરીના માતા-પિતાને એ ડર હોય છે કે જો તેઓ વધારે પ્રશ્નો પૂછશે તો મૂરતિયો ગુમાવવો પડશે. આથી તેઓ છોકરો પરણેલો છે કે નહીં. તેનો (બીજા દેશમાં) નાગરિક તરીકે શું દરજ્જો છે. વગેરે અંગે પૂરેપૂરી માહિતી મેળવતા નથી.

ઘણાંખરા કુટુંબો મૂરતિયાની નોકરી, આવક, તેનો વીઝા/પાસપોર્ટનો દરજ્જો, સરનામું કે લગ્નનો ઈતિહાસ જેવી મૂળભૂત હકીકતો પણ જાણતા ન હતાં. આ પ્રશ્નો માત્ર ત્યજ્યા પછી જ ઊભા થયાં હતાં; એ પણ ત્યારે કે જ્યારે કેટલીક ત્યજ્યાયેલી સ્ત્રીઓએ જાણ્યું કે તેના બિન-નિવાસી ભારતીય (NRI) પતિનાં લગ્ન અને પત્નીને છોડી દેવાની એ બીજી કે ત્રીજી ઘટના હતી.

બધાં જ લગ્નોમાં દહેજની લેવડ-દેવડ કેન્દ્રવર્તી રહેતી કાંતો એ સાફ-સાફ કરેલી માંગણી સ્વરૂપે હોય કે પછી લગ્નની વાટાઘાટની પ્રક્રિયા દરમિયાન ગર્ભિત રીતે દર્શાવેલી અપેક્ષા સ્વરૂપની હતી. પરંપરાગત રીતે દહેજ એ ઉત્તરભારતમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હિન્દુ માતા-પિતા પોતાની દીકરીને લગ્નની ભેટ તરીકે આપતા, એ પ્રથા આજ-કાલ જુદી-જુદી હિન્દુ જ્ઞાતિઓ, શિખો તેમજ જ્યાં અત્યાર સુધી આ વ્યવહાર હતો જ નહીં તેવી મુસ્લિમ અને ક્રિશ્ચિયન કોમોમાં પણ પ્રસરેલી છે. આમ હવે આ રિવાજ લગભગ સાર્વત્રિક કહી શકાય તેવો બની ગયો છે. એવી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે કે સાઉથ-એશિયામાં વૈશ્વિકરણ અને ઉદારીકરણના સંદર્ભમાં આજકાલ દહેજની રકમ ઘણી વધી ગઈ છે. (બ્રેડલી અને અન્ય : ૨૦૦૭, જેહાન : ૨૦૧૧, વાહિદ : ૨૦૦૯) દહેજ ઘરેણાં-ગાંઠા, રોકડ રકમ, વપરાશની વસ્તુઓ અથવા મિલકતના સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. આ બધું નવવધૂના કુટુંબ તરફથી લગ્નની શરત તરીકે વરરાજાને લગ્ન-સમારંભ સમયે કે ત્યારપછી આપવામાં આવે છે. સંશોધનો પણ નોંધે છે કે મૂળ ભારતીય ડાયસપોરાના પોતે સ્વીકારેલા કે નક્કી કરેલા દેશમાં સ્થળાંતર તેમ જ સમજૂતીની પ્રક્રિયામાં દહેજના સ્વરૂપો બદલાતા રહ્યાં છે. (શીલ : ૨૦૦૫) ભારતીય ડાયસપોરા અંગે લખતાં વોઈટબ્રાફે (૨૦૦૪ : પાનું-૩૩) દહેજની રકમ કઈ રીતે નક્કી થાય છે એ બાબતે નોંધ્યું છે કે દહેજની આંકણી માત્ર એનઆરઆઈ (NRI)ના સામાજિક દરજ્જા તેમ જ ધંધા-વ્યવસાયને આધારે જ નક્કી નથી

થતી; પરંતુ તેના રહેઠાણનો દેશ; તેના વતનના દેશના પ્રમાણમાં તે દેશ ક્યો કોટિકમ ધરાવે છે એ મુજબ નક્કી થાય છે. જેમકે યુએસમાંથી આવતો એન આર આઈ ઓસ્ટ્રેલિયામાંથી આવનાર કરતાં ઘણાં મોટા દહેજની અપેક્ષા રાખે છે.

ઘણા મોટા દહેજની સાથે-સાથે સંગીતના ખર્ચાળ ઝલસા ગોઠવવાની અપેક્ષા તેમ જ લગ્નની ભભકાદાર ઉજવણી પણ સમસ્યાજનક બાબત હતી. જેનો ખર્ચ યજમાન એવા નવવધૂના કુટુંબના શીરે રહેતો. લગ્નના સત્કાર સમારંભમાં સામાન્ય રીતે ૫૦૦ (પાંચસો) માણસોનો સમાવેશ થતો. (અમે જેટલા સમારંભમાં ગયાં છીએ ત્યાં મોટેભાગે ૧૫૦૦ (પંદરસો) વ્યક્તિઓ જણાઈ હતી.

લગ્નનું સ્થળ, માંસાહારી વાનગીઓ તેમ જ પશ્ચિમના લગ્ન-સમારંભની જેમ છૂટથી મદ્યપાન કરી શકવાની વ્યવસ્થા એ બધું જ વરરાજાના પક્ષ તરફથી થતી સામાન્ય માંગણીઓ હતી. દિલ્હીની એક સ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું કે વરરાજાના કુટુંબે તેઓની અપેક્ષાઓ મુજબ ઘણી ટૂંકી મુદતમાં લગ્ન સમારંભના સ્થળને કઈ રીતે બદલી નંખાવ્યું હતું :

મારા સસરાએ લગ્નને રોકાવી દીધાં. લગ્ન-સમારંભની જગ્યા ચાર વખત બદલાવી હતી. દરેક સમયે વધારેને વધારે મોંઘી જગ્યા નક્કી થઈ હતી. તેઓને તેમના દીકરા માટે મોટરકારનો કાફલો જોઈતો હતો અને તેઓ આકર્ષક વ્યવસ્થા ઈચ્છતા હતાં. તેણે મારા માતા-પિતાને કહ્યું : “અમે તમારી સરખામણીમાં ઉચ્ચ વર્ગના લોકો છીએ.” તેઓ ખૂબ આવેશમાં હતાં કેમકે જ્યારે તેઓ આવ્યાં ત્યારે એરપોર્ટ પર તેમના કુટુંબને આવકારવા માટે ભવ્ય સત્કાર-સમારંભ આયોજિત કર્યો ન હતો. (ગૌરી : ૨૬)

નવવધૂનું કુટુંબ, વરરાજાના વિસ્તૃત કુટુંબને પાછું ન મેળવવાની ભાવના સાથે જ ભેટ આપતું આથી લગ્નનો ખર્ચ પણ ધારણ કરતાં ઘણો વધી ગયો. આશરે ૧૦ થી ૧૫ લાખ રૂ. થયો. (£ ૧૦,૦૦૦ - £ ૧૫,૦૦૦) જે કન્યાનાં માતા-પિતાના જીવનમાં અનેક વર્ષો દરમિયાન કરેલી બચત અથવા તો ઘણાં ખરાં કુટુંબોએ લોન પેટે લીધેલી રકમ હોય છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં દહેજની વધારાની માંગણી લગ્નની તારીખ જાહેર

થાય એ પછીથી કરવામાં આવતી હતી. આ એવો સમયગાળો ગણાય કે જ્યારે લગ્ન કેન્સલ/ફોક કરવા એ કન્યાના કુટુંબને મટે શરમની બાબત અને માનહાનિ ગણાય છે. ઘણાખરા કિસ્સાઓમાં આવી માંગણી પૂરી કરવાથી તેઓની દીકરીને માટે ભાવિ સુખની ખાતરી ઉભી થશે એ આશાથી કન્યાના માતા-પિતાઓ આ માંગણીને પહોંચી વળવાં માટે ખૂબ સંઘર્ષ કરતાં હતાં.

સરહદપારનાં લગ્નોના કિસ્સાઓમાં જાતિગત (જૈડર) અસમતોલન બન્ને કુટુંબો વચ્ચેની લગ્નની વાટાઘાટોને સંચાલિત કરતાં ધોરણો બને છે. (દુબે : ૨૦૦૧) તેમ જ વૈશ્વિક કૌટુંબો અને સમયના અભાવ જેવી બાબતો તેને સવિશેષ ઉત્તેજિત કરે છે. પુરુષો અને તેના કુટુંબો અત્યંત ફાયદો કરાવી આપતાં લગ્નોની સોદાબાજીમાં આ પરિસ્થિતિઓનો (પૂરેપૂરો) લાભ ઉઠાવે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ અને તેના કુટુંબોને માટે ઘણુંખરું સામાન્ય રીતે સ્થાનિક લગ્નમાં થતું હોય છે તેમ આ જોખમને ઘટાડવાની મર્યાદિત તક હોય છે.

મંજુની જીવનવાર્તા

ગુજરાતના એક શહેરમાં રહેતી મંજુ ઉચ્ચ જ્ઞાતિની અને ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગીય હિન્દુ સ્ત્રી છે. જ્યારે તેના માતા-પિતાને એક એન આર આઈ (NRI) મોહન તરફથી લગ્ન માટેની દરખાસ્ત મળી ત્યારે તેઓ તેના (મંજુના) લગ્ન અંગે ચિંતિત હતાં કેમકે મંજુના જ્યોતિષ-શાસ્ત્રીય આલેખમાં રહેલી મર્યાદાનો ખ્યાલ તેમને આવી ચૂક્યો હતો. મોહનનું કુટુંબ ખાસ વાત-ચિત વગર પહેલી જ મુલાકાતમાં લગ્ન માટે સંમત થઈ ગયું હતું. મંજુના માતા-પિતાએ તેની એક માત્ર દીકરી માટે સગાઈનો ભવ્ય સમારંભ આયોજિત કર્યો ત્યારબાદ મોહનના માતા-પિતાએ દહેજની ઘણી વધારે માંગણી શરૂ કરી જેને મંજુના માતા-પિતાએ પૂરી પણ કરી.

જ્યારે મંજુ લગ્ન પછી તેના સાસરીના ઘરે આવી ત્યારે તેના પ્રત્યેનો વર્તાવ ખૂબ ખરાબ હતો. તેનો પતિ બિલકુલ મૈત્રી-સભર ન હતો અને તેને તેઓનાં લગ્નને લગ્ન-સંબંધ દ્વારા ચાલુ રાખવામાં રસ નહતો. તે પણ તેના (મંજુના) પર્સમાંથી પૈસા ચોરી લેતો હતો. પાછળથી મોહને કબાટ તોડીને તેમાંથી ઘણી મોટી રોકડ રકમ તેમ જ મંજુનાં ઘરેણાં; કે જે તેને તેના માતા-પિતા તરફથી મળ્યાં હતાં, એ લઈ લીધાં. મંજુએ દરરોજ તેના પતિ મોહનની સાથે-સાથે તેના સાસુ દ્વારા થતી શારીરિક અને માનસિક હિંસાનો સામનો કરવો પડતો હતો. તેને તેનો પોતાનો મોબાઈલ/સેલફોન રાખવાની સ્વતંત્રતા પણ આપવામાં આવી ન

હતી. અને તેને પિયરના કુટુંબના સભ્યો સાથે વાતચીત કરવા દેવામાં આવતી ન હતી, એટલું જ નહીં. તેને ઘરવપરાશની એક પણ ચીજવસ્તુ (જેવી કે પંખો ટેબલ ફેન, ટેલિવિઝન વ.) કે જે તે તેના દહેજના ભાગરૂપે લઈ આવી હતી. તેને વાપરવાની છૂટ પણ આપવામાં આવી ન હતી.

એક મહિના પછી મોહન લંડન જતો રહ્યો અને તેણે મંજુ સાથે સંપર્ક પણ ન રાખ્યો, ઘરમાં મંજુ સખ્ત જામા હેઠળ હતી અને તેને ઘરની બહાર નીકળવાની કે તેના પિયરના કુટુંબનો સંપર્ક કરવાની પરવાનગી ન હતી. જ્યારે જ્યારે તેના પિયરના કુટુંબીજનો તેને મળવાનો પ્રયત્ન કરતાં ત્યારે-ત્યારે; મંજુ બહાર ગઈ છે. કે સૂતી છે, તે સારી (ક્ષેમ-કુશળ) છે એમ કહીને પિયરીયાઓને પાછા મોકલી દેવામાં આવતા. વાસ્તવમાં તેણે જ ઘરના તમામ કાર્યો કરવા પડતા હતાં અને છતાં તેને ખોરાક પણ ભાગ્યે જ આપવામાં આવતો. તે કુપોષણનો ભોગ બની હતી. અને તેને લાંબી.પી.પી./લોહીનું નીચું દબાણ થઈ ગયું હતું. તેને આખો વખત તમ્મર આવી જતાં તેના કારણે તેના સ્ત્રી સાસરિયાઓ તેના પ્રત્યે વધારે શારીરિક-હિંસા કરવા પ્રેરાતા. જ્યારે જ્યારે મોહનનો ફોન આવતો ત્યારે તેને તેની સાથે બોલવા દેવામાં ન આવતી. એક દિવસ મંજુ મોહન અને તેની મમ્મી વચ્ચે થતી મંજુને મારી નાંખવાની વાત સાંભળી ગઈ. તે ખૂબ ડરી ગઈ. તેણે તેનું ઘરકામ કરતાં નોકર પાસેથી સેલફોન મેળવ્યો. આથી તે તેના ભાઈનો સંપર્ક કરી શકી અને તેને કહી શકી કે તેનો પોતાનો જાન જોખમમાં છે; આથી તે જલ્દી આવીને તેને આ ઘરથી દૂર લઈ જાય. તેના માતા-પિતા આવ્યાં અને તેની માલિકીની તમામ ચીજવસ્તુઓ રહેવા દઈને મંજુને લઈ ગયા.

મંજુએ તેના સાસરિયાઓ સામે દહેજ માટે સતામણીનો કેસ દાખલ કર્યો. કોર્ટની પ્રક્રિયા ઘણી વિકટ હતી. વળી મોહન કાયદાની રૂએ ભાગેડું જાહેર થયો હતો. કેમકે તે યુકેમાં હોવાથી ક્યારેય પાછો ફરવાનો ન હતો. છોકરીના કુટુંબે મોહન અને તેના કુટુંબ પાસેથી દહેજમાં આપેલામાંથી કેટલુક તેમ જ લગ્નનો ખર્ચો પાછો મેળવ્યો. પરંતુ અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં બાકીનું કેટલુંક ન મળવાથી દહેજની બાકીની ચીજ-વસ્તુઓ મેળવવાના પ્રયત્નો તેઓએ છોડી દીધાં.

સરહદપારનાં લગ્નોમાં અવગણના સખતાઈભર્યું

નિયંત્રણ અને શારીરિક હિંસા

સંશોધનમાં ભાગ લેનારી લગભગ બે પંચમાશ સ્ત્રીઓ લગ્ન પછી સ્થળાંતરિત થઈ હતી. આ પરિસ્થિતિમાં તે બધી સ્ત્રીઓએ ઉપેક્ષા, અને કડક નિયંત્રણ અનુભવ્યું હતું તેમ જ ઘણી સ્ત્રીઓએ તો શારીરિક હિંસાનો અનુભવ પણ કર્યો હતો. સતત થતી અને ક્રમશઃ વધતી હિંસાના સંદર્ભમાં આ સ્ત્રીઓને

છેતરીને ભારત પાછી લઈ આવવામાં આવતી હતી; અને ત્યાં જ ત્યજ દેવાતી હતી, અથવા તો સખ્ખત દૂરુપયોગ અને શોષણ પછી તેને તેના સાસરીના ઘરે જ છોડી દેવાતી; જોકે એવું પ્રમાણમાં ઓછું જોવા મળતું.

અમે મુલાકાત લીધી તેમાંથી ત્રણ-પંચમાંશ સ્ત્રીઓ તેના લગ્ન પછી સ્થળાંતરિત નહોતી થઈ. દરેક સ્ત્રીનો પીડા, પ્રતિકાર અને ન્યાયની ખોજનો વૃત્તાન્ત અનન્ય હતો. પણ આવા લગ્નોમાં અને ત્યજવાની બાબતે કેટલીક પ્રણાલીઓ જોવા મળી જે સર્વસામાન્ય હતી. ખૂબ ઝડપથી ગોઠવાયેલા લગ્ન અને દહેજની આપ-લે પછી પતિ તો તેના વસવાટના દેશમાં જતો રહેતો હોય છે. પરંતુ ભારતના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ધોરણો મુજબ તે તેની પત્નીને તેના સાસરીયાઓની સાથે છોડી દે છે. જેથી કરીને નવવધૂ લગ્ન થયા પછી પતિના વસવાટના દેશમાં જવાને બદલે ભારતમાં જ પતિના કુટુંબના ઘરમાં રહેવા લાગે છે. અપેક્ષા એ હતી કે પત્નીને પોતાની સાથે રાખવી શક્ય બનાવવા માટે તે (પતિ); પત્નીના (જીવન-સાથીના) વિજા માટે અરજી કરશે. સામાન્ય રીતે આ પ્રક્રિયા મહિનાઓ સુધી ચાલતી હોય છે.^૬ જોકે તે (સ્ત્રી) વિજા માટે રાહ જોતી હોય ત્યારે; તે (પતિ) તેની (પત્ની) સાથે સંપર્ક જાળવતો હોય છે. અને ક્વચિત રજાઓમાં મુલાકાત પણ લે છે. પરંતુ છેવટે ધીરે-ધીરે સંપર્ક પણ નામશેષ થઈ જાય છે. આ ગાળા દરમિયાન, સ્ત્રી ઘરેલું શ્રમ માટે તેમજ તેના સાસરિયાઓની સંભાળ રાખવા માટે જવાબદાર ગણાતી હતી.

તેનાં સાસરિયાઓ તેના (નવવધૂના) માતા પિતાને દહેજ આપવા માટે સતત માંગણી કરતાં રહેતા. છેવટે કમશ: વધતી હિંસા પછી તેણીને તેના ઘરની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવતી કે તે પોતે જ ઘર છોડી દેતી. અનેક દાખલાઓમાં સ્ત્રીની જાણ બહાર કે તેની સમતિ વગર જ તેનો પતિ તેના વસવાટના દેશમાં એક પક્ષીય છૂટાછેડાની કાર્યવાહી શરૂ કરી દેતો હતો.

સંશોધનના લગભગ ચોથા ભાગના ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓને લગ્ન પછી તરતજ એ જાણ થઈ હતી કે તેનો પતિ તેના માતા-પિતાના દબાણને કારણે

૬. મોટાભાગના દેશોમાં કાયમી વસવાટ ધરાવતા જીવનસાથીની સાથે રહેવા માટેના વિજાનો એક આગવો પ્રકાર હોય છે.

જ લગ્ન કરવા માટે સંમત થયો હતો. તેઓને પત્ની સાથેનો સંબંધ જાળવવામાં જરાય રસ ન હતો. જો પુરુષના અગાઉના સંબંધો કુટુંબને માન્ય ન હોય તેવા સંજોગોમાં તેઓના સમુદાયની અંદર તેઓના કુટુંબનો દરજ્જો/સ્થાન જાળવવા માતા-પિતા દ્વારા ગોઠવાયેલા લગ્ન જરૂરી ગણાતાં, એટલું જ નહીં લગ્ન પછી સ્ત્રી સ્થળાંતર કરી પતિના વસવાટના દેશમાં રહેતી હોય એ સંજોગોમાં પણ પુરુષે તેના કુટુંબ સાથે તડ-જોડ કરી લીધી હોય છે. કે તે તેના અગાઉના વિષમ લિંગી સંબંધો (Heterosexual) કે ત્રણ કિસ્સાઓમાં તો સમલિંગી સંબંધો ચાલુ રાખશે. સ્ત્રીઓની ભૂમિકા ઘરકામ કરનારી નોકરાણીની અને વડીલ સંબંધીઓની સંભાળ આપનાર તરીકેની જ રહેતી હતી.

હું અહીં આવી કે તુરતજ મને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે લગ્ન એક ઢોંગ હતો. તે અનેક વખત દિવસો સુધી ઘરથી દૂર રહેતો. જ્યારે મેં પ્રશ્ન કર્યો, તો તેણે કહ્યું. “તું મારા માટે કંઈજ નથી. હું તને મારા માતા-પિતા માટે પરણ્યો છું, તારું કામ તેઓની સંભાળ રાખવાનું છે.” એ બાબતે તેના માતા-પિતાને ફરિયાદ કરી ત્યારે તેઓએ કહ્યું તેને (એક પતિને) ઘરમાં રહેતો કરવો એ મારા (એક પત્નીના) હાથમાં હતું. (બિના-૨૬)

મારી સગાઈને છ (૬) મહિના થયા તો પણ અમારી વચ્ચે કોઈપણ સ્વરૂપના સંબંધો ન હતાં, તમે જાણતા જ હશો કે નવી-નવી સગાઈ કરેલા દંપતિઓ કંઈ રીતે કલાકો સુધી એકબીજા સાથે વાતો કરતાં હોય છે ?? તેણે ક્યારેય મને બોલાવી નથી. મારા બધાજ મિત્રો કહેતા : “તું તારા ફિયાન્સની સાથે વાત કેમ નથી કરતી, આ ખરેખર વિચિત્ર છે. તેણે તને ફોન કરવો જ જોઈએ.” આ બધાની ખબર મને ઘણી મોડી પડી - (જ્યારે) લગ્નની પહેલી રાત્રે મારા પતિએ મને કહ્યું કે આ લગ્ન અને આ બધુંજ સાવ બનાવટી હતું. (ઈલાબેન-૨૨)

જ્યારે નવવધૂના કુટુંબો લગ્નમાં ઘણાં વધારે નાણાં ખર્ચે છે ત્યારે સ્ત્રી લગ્ન-સંબંધને ચાલું રાખવા માટે ઘણાં વધારે દબાણનો સામનો કરતી હોવાનું અનુભવે છે. તેના પતિ તરફથી જરૂરી ભાવનાત્મક સંબંધોના અભાવ બાબતે સ્ત્રીઓએ અનેક પ્રકારે રજૂઆત કરી. તેનો પતિ તેને સ્વીકારશે એવી એવી આશાએ કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાની જાતને આદર્શ-જીવનસાથી તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો.

મે તેના કહેવા પ્રમાણે રહેવાનું શરૂ કર્યું. પણ તે મારા પહેરવેશ, વાળ ઓળવાની ઢબ, મારા સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અંગે ફરિયાદો કરતો. મેં મારી જાતને તેઓની ઈચ્છા મુજબ પૂરેપૂરી બદલી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હજુયે તે દુઃખી રહેતો. તેઓ મને આખીને આખી બદલીને યુકેની છોકરી જેવી બનાવી દેવા માંગતા હતા. (બીના-૨૬)

લગ્ન સમારંભ પછી બે ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓને જાણવા મળ્યું હતું કે તેઓના પતિઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય બરાબર ન હતું અને ત્રણ સ્ત્રીઓને ખ્યાલ આવ્યો હતો કે તેઓના પતિઓ નશીલા પદાર્થોના બંધાણી હતા. આવા કિસ્સાઓમાં પુરુષના કુટુંબો માનતા હતાં કે લગ્ન પછી બધું 'બરાબર' થઈ રહેશે. સ્ત્રીઓ પાસે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી કે તેઓનો પ્રેમ તેમના પતિઓની વર્તણૂક/સ્વાસ્થ્યની પરિસ્થિતિમાં જરૂર ફરક લાવી શકશે. આ રીતે સ્ત્રીઓ પર વધારાનું ભારણ ઊભું થતું હતું. જો આવું ન બનતું તો આ સ્ત્રીઓને જ એ માટે દોષિત ઠેરવવામાં આવતી અને તેની સાથે દુર્વ્યવહાર કરવામાં આવતો.

તમામ કિસ્સાઓમાં કાં તો લગ્ન માટે પુરુષો પર દબાણ કરવામાં આવ્યું હતું. અથવા તો પુરુષો અને કેટલીક વખત તેઓના કુટુંબો સ્ત્રીઓને ઈરાદાપૂર્વક નિયંત્રિત કરવા તેમજ તેના પર પ્રભુત્વ ધરાવતા માટે; આ સંબંધો દ્વારા અસરકારક રીતે મળતી ખાસ સવલતો અને ફાયદાઓ પોતાને અંકે કરતાં હતાં. આ બધું તેઓ તેના (સ્ત્રી) પર દેખરેખ રાખીને, ખાસ સ્ત્રીઓ માટેજ નિયમો બનાવીને અને તેનો અમલ કરાવડાવીને કરતાં હતાં. (સ્ટાર્ક : ૨૦૦૭, P ૧૩૧). તેઓ સ્ત્રીઓના દેખાવને નિયંત્રિત કરતાં હતાં, તેઓને તેમના કુટુંબ સાથે વાત કરવા માટે રોકતાં હતાં. તેના ટેલિફોન ઉપર દેખરેખ રાખતા હતાં. અને તેઓના નાણાકીય વ્યવહારને નિયંત્રિત કરતાં હતાં. (ચૌધરી) અને અન્ય : ૨૦૧૪) ત્રણે-ત્રણ રાજ્યોની સ્ત્રીઓએ રજૂ કરેલા અનુભવો એક સરખા હતા.

મારા પપ્પાએ મને મોબાઈલ ફોન આપેલો; પરંતુ મારા સાસરિયાઓ તેનું ચાર્જર સંતાડી દેતા. જ્યારે મેં એ અંગે મારા સાસુને કહ્યું તો તેણે જણાવ્યું : “એક વખત એક છોકરી પરણી જાય પછી તેણે તેના માતા-પિતાના કુટુંબને ભૂલી જવાના હોય. તારા ફોનનું બિલ કોણ ભરશે ?” એક

દિવસ ઘરમાં કોઈ ન હતું. મેં મારો મોબાઈલ અને ચાર્જર ટેબલ ઉપર જોયાં, આથી મેં મારા મોબાઈલને ચાર્જ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે મને ખબર પડી કે તેઓએ તેમાંથી સિમકાર્ડ જ કાઢી નાખ્યું હતું. મારા પતિ ઘરે આવતાં મેં તેને સિમ-કાર્ડ અંગે વાત કરી, તરતજ તેઓએ મારા હાથમાંથી મોબાઈલ ઝૂંટવી લીધો. જોરથી જમીન પર ફેંક્યો, તેના પર જોરથી પગ મુક્યો, મોબાઈલને કચડીને તેના નાના-નાના ટુકડા કરી નાંખ્યા (મંજુ : ૩૧)

હું મારા દીકરાને ક્યારેય ડોક્ટર પાસે તો લઈ જઈ શકી ન હતી. પરંતુ તેને એકપણ રસી (Vaccin) પણ અપાવી ન હતી. અમે જ્યાં રહેતાં હતાં એ ટ્રલેટની નીચે જ એક ભારતીય કુટુંબ રહેતું હતું. પરંતુ હું એક દાદરો ઉતરીને તેઓના ઘર સુધી જઈ શકતી ન હતી. મને મારા પતિ વગર ઘર છોડીને ક્યાંય પણ જવાની મંજૂરી ન હતી. મારી સાથે વાત કરવા મારા પડોશીઓ ઉપર આવતાં પરંતુ મારા પતિને એ પણ ગમતું ન હતું. એક વખત ભૂકંપ આવ્યો હતો, આખો બ્લોક ખાલી કરવાનો હતો. મારા પતિ તેના મિત્રો સાથે બહાર હતા અને તેઓએ મને કહ્યું હતું કે મારે (ઘરની) બહાર જવું જોઈએ નહીં. (સતિદર : ૩૪)

નિયંત્રણના આવા સ્વરૂપો સ્ત્રીઓને કોઈપણ પ્રકારના ટેકા કે આધારથી વંચિત કરે છે. 'ને આવા પ્રસંગે સ્ત્રીનું અને તેના બાળકનું જીવન જોખમમાં આવી જાય છે, એક સ્ત્રીએ બચાવ કર્યું હતું કે તેનો પતિ તેને જબરજસ્તીથી દારૂ પીવડાવ્યાં બાદ એ નશામાં હોય તેવી હાલતમાં તેના પિયરના કુટુંબીજનો સાથે ફોન પર વાત કરાવતો, આ બાબત એ સ્ત્રીનું માનભંગ કરવા માટે ખૂબ અસરકારક સાધન પૂરવાર થતું, સ્ત્રીને તેના કુટુંબના સભ્યો મધ્યેજ હીણી ચીતરવામાં આવતી. પાછળથી એ સ્ત્રીને માટે તેના કુટુંબીજનોને સમજાવવું ખૂબ મુશ્કેલ બની જતું કે તે (સ્ત્રી) કેવા પ્રકારના દુરુપયોગનો ભોગ બની રહી હતી. કારણ કે તેના કુટુંબીજનોએ તેના પતિએ વર્ણવેલા વૃત્તાંતનો (જ) સ્વીકાર કર્યો હતો, સ્ત્રીના પિયરીયાઓએ જાણી લીધું હતું કે તે નિયમિત રીતે અને હદબહાર દારૂ પીએ છે અને પતિની જરૂરિયાતોને અવગણે છે. લગ્ન પછી સ્થળાંતર થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓને તેઓના પતિ દ્વારા આદર્શ પાશ્ચાત્ય પત્ની થવા માટે દારૂ પીવાની ફરજ પાડવામાં આવતી; આવી સ્ત્રીઓ મદ્યપાન કરવાથી શરમ અનુભવતી કારણકે તેમને એવું લાગતું

હતું કે તેઓ સાંસ્કૃતિક અને કેટલાક સંજોગોમાં ધાર્મિક અને જાતિગત (જેંડર) ધોરણોનો ભંગ કરી રહી હતી.

જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓએ રજૂ કર્યું હતું કે જૂથમાં એકબીજાને મળવાના પ્રસંગો જેવા કે લગ્ન-સમારંભો, કૌટુંબિક-કાર્યક્રમો અને ઉત્સવો વગેરેમાં તેઓને સામેલ થતી રોકવામાં આવતી હતી, તો અન્ય કેટલાકે જણાવ્યું હતું કે તેઓને આવા પ્રસંગોમાં હાજરી આપવા માટે ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. પ્રસંગો દરમિયાન તેઓ ઉપર બારીકાઈથી દેખરેખ રાખવામાં આવતી હતી.

હું કુટુંબના તમામ કાર્યક્રમોમાં હસતા ચહેરે હાજરી આપતી, મેં ક્યારેય કોઈને કહ્યું નથી કે લગ્ન એક દંભ હતો. (બિના-૨૬)

સખતાઈયુક્ત નિયંત્રણ (સ્ટાર્ક : ૨૦૦૭) સ્ત્રીના નિત્યના જીવનમાં ખળભળાટ ઊભો કરી દે છે. કેમકે આવા નાના-નાના પરંતુ સતત ચાલતા બનાવો દ્વારા નિયંત્રણની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ સ્ત્રીનાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય, તે જેમાં તે કામ કરે છે તે સંસ્થાઓ તેમ જ તેની સ્વાયતતા પર આઘાત પહોંચાડે છે. જોકે બધી સ્ત્રીઓ સખ્ત નિયંત્રણની ભોગ બનતી હતી, તો પણ સંશોધનના ઉત્તરદાતાઓના લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ/૩/૪ સ્ત્રીઓ - જેઓ લગ્ન પછી સ્થળાંતર થઈ હતી. તેમ જ જેઓને તેમના સાસરિયાઓની વચ્ચે છોડી દેવામાં આવી હતી, તેવી સ્ત્રીઓએ પણ શારીરિક હિંસાનો અનુભવ કર્યો હતો. પંદર (૧૫) સ્ત્રીઓ માત્ર તેના પતિઓ દ્વારા થતી શારીરિક હિંસાનો સામનો કરતી હતી, અગિયાર (૧૧) માત્ર તેઓના સાસરીયાઓ દ્વારા જ્યારે સોળ (૧૬) સ્ત્રીઓ તેઓના પતિ અને તેના સંબંધિઓ બન્ને દ્વારા થતાં શારીરિક દુરુપયોગનો ભોગ બનતી હતી.

ઉત્તરદાતાઓમાંથી ઓગણત્રીસ (૨૯) વર્ષની એક ગુજરાતી સ્ત્રી કે જેને તેનાં લગ્ન પછી કેન્યા લઈ જવામાં આવી હી, તેણે તેના અનુભવો આ પ્રમાણે રજૂ કર્યાં હતાં :

મહિનાઓ સુધી મારા પતિની સત્તામણી સતત વધતી ચાલી, છેવટે મેં તેને કહ્યું : “હવે આપણા સંબંધોનો લગભગ અંત આવવામાં છે, તમે મને ભારતની ટિકિટ આપો, ’ને તમે કશોક સંતાડેલો મારો પાસપોર્ટ (પણ) મને પાછો આપો.” મેં આટલું કહ્યું એટલામાં તો તેણે મને અમારા મકાન-માલિકની હાજરીમાં જ માર મારવાનું શરૂ કરી દીધું. હું ખૂબજ ડરી ગઈ

હતી, હું મદદ મેળવવા તેમના એક મિત્ર પાસે ગઈ, પણ તેણે મને કહ્યું : “તમે ક્યાંય પણ જઈ નહીં શકો, તમે અહીં ગેરકાનૂની રીતે વસી રહ્યાં છે, પોલિસ તમને સીધેસીધાં જેલમાં જ મૂકી દેશે.” મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારો પતિ મને તેની પત્ની તરીકે નહીં પણ એક મુલાકાતી/વિઝીટર તરીકે ત્યાં લઈ ગયાં હતાં. મારો રહેવાનો સમયગાળો પૂરો થઈ ગયો હતો; આથી હું ખૂબ મુશ્કેલીમાં હતી.... જ્યારે તે ઘરે આવ્યાં, એ રાત્રે તેઓએ મને ખૂબ ખરાબ રીતે માર માર્યો, તેણે મને ધમકી આપી : “હું તને કાપીને તારા કટકા કરીને દાટી દઈશને તો પણ એ અંગે (અહીં) કોઈને કાંઈજ ખબર નહીં પડે.” તેમની આવી વર્તણૂકને લીધે મને લાગ્યું કે તે ધારે તો મને મારી નાંખી પણ શકે, ત્યાર પછીના થોડા મહિનાઓ સુધી મારવાનું ચાલું રહ્યું... અરે.... કમશ: વધતું પણ રહ્યું. મને ખબર હતી કે હું ત્યાં ગેરકાનૂની રીતે રહેતી હતી. આથી નક્કી નહોતી કરી શકતી કે હવે પછી શું કરવું. (શિવા-૨૯)

શારીરિક હિંસાની સાથે-સાથે પુરુષો અને તેઓના કુટુંબો સ્ત્રીઓનું પદ્ધતિસર નિયંત્રણ કરતાં હતાં, તેને એકલી પાડી દેતાં હતાં અને તેને ભયભીત કરતાં હતાં જેથી તેને ખૂબ અસરકારક રીતે જાળમાં ફસાવી શકાય. અગાઉના અભ્યાસોના તારણો મુજબ અમને જોવા મળ્યું કે બીજા દેશોમાં સ્થળાંતર કરીને ગયેલી સ્ત્રીઓ તેઓને પોતાને આધાર આપતા સ્ત્રોત અંગે પરિચિત નથી હોતી વળી તેઓને એ દેશની પોલીસ અંગે પણ જાણકારી નથી હોતી તેથી તેઓને ત્રાસ આપનારાઓ તેઓનો સવિશેષ ગેરલાભ ઉઠાવતા હતાં. રાજ્યની કાયમી વસવાટ માટેની નીતિઓ કે જે લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરતી સ્ત્રીઓના અધિકારોને મર્યાદિત કરે છે જેથી કરીને પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં પણ સત્તાનું અસમતોલન સવિશેષ જન્મે છે. એથી ઉપર દર્શાવેલા સર્વે નિયંત્રણ સ્ત્રીના દુરુપયોગને ચાલુ રાખવા સમર્થ બને છે. (અનિથા : ૨૦૧૧, બરમેન અને ચેંટલર : ૨૦૦૪ મેંજિલર અને સાલસિડો : ૨૦૦૨, થિઆરા - ૨૦૧૦) ભારતમાં જ્યાં પરિણીત સ્ત્રીઓ તેઓના સાસરીયાં સાથે રહે છે, ત્યાં સામાજિક ધોરણો ઘુટાછેડાની વિરુદ્ધ હોય છે. અને જાતિગત ધોરણો એવા છે કે જેમાં પરિણીત સ્ત્રીઓને તેઓના માતા-પિતાના ઘરમાં કોઈ સ્થાન નથી, આ સંદર્ભમાં સાસરીયાઓ સ્ત્રીઓને તાબામાં

રાખવા વધુ બળુકા બને છે કે અને કોઈપણ પ્રકારના નુકશાનથી મુક્ત રહીને તેઓ સ્ત્રીનો દુરુપયોગ કરે છે.

સતનામની ઉપનવાર્તા

સતનામ પંજાબના એક ગામડામાં રહે છે. તે નિમ્ન વર્ગ અને નિમ્ન જ્ઞાતિના ખેડૂત કુટુંબ સ્ત્રી છે. તેના પતિ જસમીતનો પરિચય એક જ ગામડામાં રહેતા એક સંબંધિએ કરાવ્યો હતો. એ સમયે તે યુકેમાં જ રહેતો અને ત્યાં કામ કરતો હતો. અને વારંવાર આવતો - જતો હતો. સતનામને ક્યારેય ખબર નહોતી પડી કે તેનો પતિ જીવન-નિર્વાહ માટે ક્યા પ્રકારનું કામ કરતો હતો. તેઓનું લગ્ન ગામડાના અને જ્ઞાતિના રિવાજો મુજબ થયું હતું અને તેના કુટુંબે દહેજ માટે કોઈ માંગણી કરી ન હતી. આમ છતાં પણ સતનામના ગરીબ માતા-પિતાએ તેને ભેટ-સોગાદો તેમ જ કેટલીક સાથે લઈ જઈ શકાય તેવી ચીજ-વસ્તુઓ આપી હતી.

જસમીત વર્ષમાં માત્ર બે જ મહિના ભારતમાં વિતાવતો હતો. સતનામ તેના સાસરિયાઓ સાથે રહેતી હતી. અને પારવગરની હિંસાનો સામનો કરતી હતી; કેમકે તે પુરતું દહેજ લાવી ન હતી. તેને કહેતા કે સાસરીયાઓ તેઓ જસમીતનું બીજું લગ્ન વધારે દહેજ આપી શકે તેવા કોઈકની સાથે કરાવશે. શરૂઆતના કેટલાક વર્ષો દરમિયાન તેનો પતિ (જસમીત) પ્રતિવર્ષ મુલાકાત લેતો, લગ્નના ચાર વર્ષ પછી તેઓને બે બાળકો પણ હતાં. હિંસા તો ચાલુ જ હતી. એટલું જ નહીં તેના સાસરીયાઓ સમયાંતરે તેને અને તેનાં બાળકોને ઘરની બહાર કાઢી મુક્તા તેને સાસરીના ઘરમાં પાછા ફરવાની મંજૂરી ત્યારે જ મળતી જ્યારે જસમીત યુકેથી પાછો આવતો. જસમીત દારૂડીયો હતો અને સતનામ અને બાળકોનો શારીરિક અને શાબ્દિક રીતે દુરુપયોગ કરતો. બીજા ચાર વર્ષ પછી સતનામને તેના બાળકોની સાથે સાસરીયાઓએ ઘરની બહાર કાઢી મુકી.

સતનામથી છૂટા થયા પછી જસમીત ભારતમાં પાછો ફર્યો અને એ ત્રીજી વખત લગ્ન કરવાનો હતો. (આ) લગ્ન પણ એ જ સંબંધિએ ગોઠવ્યાં હતાં કે જેણે સતનામનાં લગ્ન પણ ગોઠવાયેલા, આ સંબંધિ સતનામ અને તેના બાળકો અંગે જાણતો હતો. આ અંગે જાણ થતાં જ સતનામે પોતાના લગ્નના તમામ પુરાવાઓ એકઠા કરીને જસમીતની ભાવિ નવવધૂને ચેતવણી આપી અને કેસ પણ દાખલ કર્યો, જોકે સતનામનો લગ્નની નોંધણી થઈ ન હતી. તેથી જસમીતના ત્રીજા લગ્ન કોર્ટ દ્વારા થઈ ગયાં હતાં. જસમીતે સરકારી દસ્તાવેજોમાં પોતાનું નામ અને જન્મની તારીખ બદલી નાંખ્યા. અને તે રીતે સતનામની તપાસને નિષ્ફળ બનાવી.

સતનામે તેના સાસરીયાઓ વિરુદ્ધ દહેજ માટે હેરાનગતિનો કેસ દાખલ કર્યો. આ દરમિયાન જસમીત અને તેની ત્રીજી પત્ની યુકે નાસી ગયા હતાં. તેને દાખલાથી વધારે સમય વિતી ગયો પણ હજુએ કેસ હલ થયો નથી. સતનામના

સાસરીયાઓની દહેજ માટેના હેરાનગતિના કેસમાં ધરપકડ થઈ અને એક મહિના પછી તેઓ જામીન પર છૂટ્યા, હવે તેઓ ઉપર પરદેશના પ્રવાસ માટે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. તેણે (સતનામે) તેના બાળકોની સલામતી અને સાર-સંભાળ લઈ શકે એ માટે કેઈસ દાખલ કર્યો છે. અને કોર્ટે પણ તેની તરફેણમાં કેટલીક રકમ નક્કી કરી આપી છે, પરંતુ જસમીત અને તેનું કુટુંબ તેને કશુંજ આપતા નથી. જસમીતના કુટુંબે પણ તમામ મિલકત તેના નાના ભાઈના નામે કરી દીધી હતી. આથી સતનામ અને તેના બાળકો મિલકત ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો કાનૂની દાવો કરી શકતા નથી. પોલીસ જસમીત વિરુદ્ધ 'જુઓ એટલે તુરતજ પકડો'ની નોટિસ (Look Out Circular - LOC) દાખલ કરી છે, જેથી જસમીત જેવો ભારત આવે કે તુરત જ તેને પકડી શકાય. જસમીતના કુટુંબે સતનામને સમાધાન માટે અને જસમીત સામેનો કેસ પાછો ખેંચી લેવા માટે નાણાકીય નુકશાની પેટે એક રકમ આપવાની તૈયારી બતાવી હતી, જોકે એ સતનામ અને તેના બાળકોને માટે કોઈપણ રીતે ન્યાયિક ન હતી કે આજીવિકાના સાધન તરીકે સ્વીકારવા માટે એ રકમ ઘણી જ તુચ્છ હતી. જસમીત ભારતમાં જ પકડાય અને તેની ધરપકડ થાય. એ આશાએ સતનામ હજુ પણ કેઈસ લડી રહી છે. સતનામ પાસે જસમીતનું યુકે ખાતેનું સરનામું અને ફોન નંબર છે, તેણે તે પોલીસ-સ્ટેશનમાં રજૂ કર્યાં છે, તેમ છતાં તેઓ (પોલીસ) કહે છે કે જસમીતને પકડવા માટે તેઓ પાસે પુરતી સત્તા નથી.

નાણાકીય દુરુપયોગ : ઘરગથ્થું તેમજ સવેતન કામ કરતી સ્ત્રીઓનું શોષણ

પતિ અને કુટુંબ માટે નાણાકીય લાભો કરી આપતા અને સીધુ વળતર આપતા અને વળતર ન આપતા સ્ત્રીના પરિશ્રમનું શોષણ એ સ્ત્રીના દુરુપયોગનું એક એવું સામાન્ય સ્વરૂપ છે કે જેના અંગે ખાસ અભ્યાસો થયા નથી. બધા સમાજોની અંદર ઘરગથ્થું કાર્યો માટેની જવાબદારી અંગે જાતિગત અપેક્ષાઓને ખ્યાલમાં લઈએ તો અમે મુલાકાત લીધી એમાની તમામ સ્ત્રીઓ સાફ-સફાઈ, રસોઈ અને પતિના કુટુંબના વયસ્ક સભ્યોની સંભાળ લેવી વગેરે જેવા ખૂબ મહેનત માંગી લેતા ઘરના અનેક કાર્યોની જવાબદારી લેતી હતી. આ અભ્યાસ માટે મુલાકાત આપનારી બધી જ સ્ત્રીઓએ તેઓની લગ્ન પછી ઘરગથ્થું કાર્યો માટેની તેમની તમામ જવાબદારી સ્વીકારી હતી. 'ને ખરેખર આ પ્રકારની ભૂમિકા માટે તેઓનું સમાજિકરણ થયેલું હતું, પણ તેઓ એ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા કે તે તેઓની એ જ માત્ર પ્રાથમિક

ભૂમિકા બની રહેશે અને એ પણ ત્યાં કે જ્યાં તેઓ સાથે કુટુંબના સભ્ય તરીકે માયાળું, પારસ્પરિક લાગણીયુક્ત અથવા અનૌપચારિક/ઘરોબા ભર્યો વ્યવહાર રાખવામાં આવતો ન હોય તેવા સંદર્ભમાં :

અમારાં લગ્નનાં લગભગ બે અઠવાડિયાં પછી ઘરની સાફ-સફાઈ અને કચરા-પોતા કરનાર ઘરના નોકરને છૂટો કરવામાં આવ્યો. મારે જ ઘરમાં કચરા-પોતા કરવાના હતાં, દરરોજ પડદાને ઉતારીને ધૂળ ખંબેરવી પડતી, પંખાઓ બારી-બારણાઓને દરરોજ લૂછીને સાફ કરવાના હતાં. આ તમામ કાર્ય પછી પણ જો મારા સાસુ ક્યાંય પણ જસાસરખીયે ધૂળ જુએ તો મારાં પર ગુસ્સો થતાં અને મને ઠપકો આપતાં, કેટલીકવાર તે મને કંઈપણ ખાવા માટે આપતાં ન હતા. અથવાતો માત્ર વાસી, વધેલું-ઘટેલું અથવા તો માત્ર રોટલી/ચપાટી (બ્રેડ) જ આપતાં, મને રસોડામાં પ્રવેશવાની મનાઈ હતી. મારા માટે એક પાણીની બોટલ રસોડાની બહાર રાખી દેવામાં આવતી. હું પૂરા સમયની આખા દિવસની ઘર કામ કરનારી નોકરાણી જેવી હતી, જેને ન તો એક દિવસની રજા રહેતી કે ન ક્યારેય પગાર આપવામાં આવતો (મંજુ-૩૧)

હું ઘરનાં તમામ કાર્યો કરવા માટે ટેવાયેલી હતી, મને સવારે અને સાંજે માત્ર બે-બે રોટલીઓ જ આપવામાં આવતી હતી. હું તેઓથી સંતાડીને ત્રીજી રોટલી ખાઈ લેતી. મારી જમવાની થાળી પણ તેઓ પગથી જ મારા તરફ ધકેલતા. ઘરના કાર્યો કોઈ કરતું ન હતું. મને એક નોકરની જેમ રાખતા હતાં. મારા જીવનનો એ ખરાબમાં ખરાબ સમય હતો. (અંજલી-૩૨)

ખાવાનું જમીન પર રાખી પગથી આ સ્ત્રી તરફ ધકેલવા જેવી બાબત સૂચવતી હતી કે તેને હિણી સમજીને ઈરાદાપૂર્વક તેની માનહાનિ કરીને; પોતાના અંકુશ હેઠળ રાખીને તેની સાથે માનવ કરતાં પણ હીન કક્ષાનો વર્તાવ કરવામાં આવતો. દુષ્કર ઘરેલું પરિશ્રમથી પણ વધારે દુર્લ્લભ નાના-નાના કાર્યોમાં રાખવામાં આવતી વધારે પડતી ચિકાશ જેવી ચોક્કસાઈના સંદર્ભમાં ઘણી સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું કે આ પ્રકારે સતત ચાલું રહેતા અપમાન દ્વારા સ્ત્રીના ગૌરવને નકારવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. આ બધું જુદી-જુદી કંઈ રીતે થતું હતું એ અંગે સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું; જેમકે સાસરિયાઓએ સ્ત્રીઓ સાથેની કોઈપણ પ્રકારની વાતચીતને અવગણી હતી, ઘરના/મકાનના કેટલાક

ભાગોમાં પ્રવેશવાની બંધી ફરમાવી હતી, એટલું જ નહીં. તેઓની જમવા માટેની થાળી, વાડકી અને પાણીનો પ્યાલો અલગ રાખતાં, કુટુંબીઓની થાળી અને જમવાની ચીજોને અડવા ન દેતાં મોટાભાગની જે સ્ત્રીઓને તેઓના સાસરિયાઓ સાથે છોડી દેવામાં આવતી હતી. તેઓને ઘર-કામ કરતાં નોકર જેવું ગૌણ સ્થાન જ આપ્યું હતું. તેમની કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે ફરનીચર/રાય-રચીલાના ઉપયોગનો નિષેધ હતો, તેમને પેટ ભરીને જમવાનું પણ આપવામાં ન આવતું. રહેવા માટે સગવડ પણ આપવામાં આવતી ન હતી (જેમકે પથારી, ગરમ કપડાંઓ) અને તેમને ઘરની અંદર જ નિયંત્રિત કરવામાં આવતી હતી.

તેઓ મને આખો દિવસ રસોડામાં જ ગોંધી રાખતા. એક વખત દિલ્હીમાં ખૂબ ગરમી હતી. લગભગ ૪૯ ડિગ્રી. સેલ્સીયસ. તમે જાણો છો કે એ કેટલી ભયંકર ગણાય !!! છતાં તેઓએ કહ્યું : “તારે અહીં જ રહેવાનું છે.” હું કુલરવાળા રૂમમાં ગઈ, તરત જ મારા સસરાએ મને જોરથી બૂમ મારતાં કહ્યું : ‘તને કુલર ચાલુ કરવાની છૂટ કોણે આપી ?’ તેઓ પોતે તો એ.સી.વાળા રૂમમાં સૂતા હતાં. ખરેખર એ સમય ખૂબ ભયાનક હતો. તેઓ તેમની પોતાની દીકરીને ખૂબ પ્રેમ કરતાં હતાં, કોઈ બીજાની દીકરી સાથે તેઓ આટલું બધું ભયંકર રીતે કેમ વર્તી શકતા હશે ? (જતિંદર-૩૦)

આવી સ્ત્રીઓ કે જેમને ઘરેલું ગુલામી કરવા માટે કુટુંબના ગુલામ જેવી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવતી (વિટેનબર્ગ : ૨૦૦૮) તેના જેવી જ બીજી સ્ત્રીઓ હતી કે જેઓને પૂરતી તબીબી સારવાર આપવામાં આવતી ન હતી. ગુજરાતની નિમ્ન મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાંથી આવતી એક સ્ત્રીએ જણાવ્યું કે :

એ સમયે મને પેટમાં દુઃખનું હતું, તબીબી તપાસ પછી ખબર પડી કે મને કિડનીમાં પથરી છે. મારા સાસરીયાઓએ મારી કોઈ સારવાર કરાવી ન હતી. છેવટે મારી મમ્મી મને હોસ્પિટલ લઈ ગઈ અને મારી સંભાળ લીધી. પણ મારા સાસુ હોસ્પિટલમાં પણ મારી ખબર પૂછવા ન આવ્યાં. જ્યારે હું મારી નોકરીમાં હાજર થઈ, ત્યારે મને ઘરમાં કોઈ આરામ મળતો ન હતો. ઘરનાં તમામ કાર્યો મારે જ કરવાં પડતાં હતાં. જ્યારે મેં આ

સ્થિતિ અંગે મારા પતિને વાત કરી તો તેણે પણ તેની મમ્મીને કશુંજ કહ્યું નહીં, ઉપરથી તેણે કહ્યું : “આ પરિસ્થિતિ થોડો સમય માટે જ હશે, છેવટે તો તું અહીં જ આવીશને.... બરાબરને !” (શિવા-૨૯)

જે સ્ત્રીઓને એક કે વધારે ગર્ભપાત કરાવવા માટે ફરજ પાડવામાં આવી હોય તેઓએ પણ આ આખી પ્રક્રિયા દરમિયાન જરૂરી સંભાળના અભાવ અંગે જણાવ્યું હતું. પંજાબની એક નાના શહેરની સ્ત્રીએ અમને કહ્યું હતું તેમ :

મને બે વખત ગર્ભપાત માટે મજબૂર કરવામાં આવી હતી, હું દવાખાનેથી પાછી આવું એ પછી મારે ઘરનાં તમામ કાર્યો કરવાં પડતાં હતાં. તેઓ મને બે-ચાર દિવસ પણ આરામ કરવા દેતા ન હતાં. (અંજલિ-૩૨)

સ્ત્રીઓ શરૂ-શરૂમાં મહેણાંટોણાં જેવા પોતાની પ્રત્યેનો દુર્વ્યવહાર સહન કરતી હતી, કેમકે તેઓને અપેક્ષા રહેતી કે છેવટે તો તે સ્થળાંતર કરશે અને તેના પતિઓની સાથે જોડાઈ જશે. ‘વિસા’ની પ્રક્રિયા અંગેની ઘણી ઓછી જાણકારીને કારણે ઘણી સ્ત્રીઓને ખૂબ મોડી ખબર પડતી કે તેઓના પતિઓ તેઓને ‘સ્પોન્સર’ કરવાનો ઈરાદો કદી પણ રાખતા ન હતાં.

મોટાભાગની સ્ત્રીઓ ભારતમાં જ તેમના સાસરિયાઓ સાથે રહેતી, તેમને માટે તેમના સાસરીના સ્ત્રી-સગાંઓજ મુખ્યત્વે તેઓના શોષણ અને દૂરુપયોગ માટે પ્રાથમિક રીતે જવાબદાર હતાં. પુરુષો દ્વારા સ્ત્રીઓ પર હિંસા થાય છે તે વ્યાપક રીતે માની લેવામાં આવે છે. અને આ વિષય પર પશ્ચિમના દેશોમાં સંશોધનો પણ વધારે થયાં છે. આથી સ્ત્રી-સાસરિયાઓ દ્વારા થતી હિંસા એ જાણકારીનું કંઈક અંશે અવગણાયેલું ક્ષેત્ર રહ્યું છે. તેથી ઉલ્ટુ યુકેમાં ૯૨% થી વધારે ઘરેલું હિંસા માટે પુરુષો ગુનેગારના પાંજરામાં આવે છે. (હેસ્ટર : ૨૦૦૯) જ્યારે સાઉથ એશિયામાં થયેલું સંશોધન સૂચવે છે કે ૩૩% થી ૪૦% ઘરેલું હિંસા સ્ત્રી સાસરિયાઓ સહિત વિસ્તૃત કુટુંબના સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે. (ભાટ અને ઉલમાન : ૨૦૧૪, પંચનાદેશ્વરન અને કોવેરોલા-૨૦૦૫)

ભારતમાં સ્ત્રીઓ દ્વારા થતી ઘરેલું હિંસાની વિવિધતાસભર સમજૂતી છે. આવી હિંસાને સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ પુરુષો દ્વારા થતી હિંસાના માળખાની

અંદર સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. કેમકે પુરુષો આવા દૂરુપયોગમાં સહભાગી રહે છે. (બ્રેડલી અને અન્ય : ૨૦૦૯, કપુર અને કોસમેન, ૧૯૯૬) અન્ય સંશોધકો સ્વીકારે છે કે આવા કૃત્યોમાં સાસુની ભૂમિકા આગવી હોય છે. (પંચનાદેશ્વરન અને કોવેરોલા : ૨૦૦૫), જ્યારે કેટલાક દષ્ટિબિંદુઓ તેને આંતર-સંબંધોના સંઘર્ષ તરીકે અને સાસુ કે નાણંદ અને પુત્રવધુ વચ્ચેનો સત્તાનો સંઘર્ષ અથવા તો દહેજ સંબંધિત હિંસા તરીકે રજૂ કરે છે. (જુઓ ગંગોલી અને રેવ : ૨૦૧૧) નારીવાદીઓએ ઘરેલું હિંસા જન્માવવામાં સ્ત્રી સાસરિયાઓની ભૂમિકા અંગે પૃથક્કરણ કર્યું છે અને એ અંગે પ્રશ્ન કરતાં જણાવ્યું કે આ હિંસાને કારણે કોનું હિત સંતોષાય છે. (ફર્નાન્ડીઝ : ૧૯૯૭, કાન્ડિયોતિ : ૧૯૮૮). તેઓની દલીલ છે કે સ્ત્રી-સાસરિયાઓ દ્વારા ઉદ્ભવતી ઘરેલું હિંસા, પુરુષો દ્વારા થતી હોવા છતાં જાણે કે સ્ત્રીઓ દ્વારા થતી હિંસા તરીકે રજૂ કરીને સમજાવવામાં આવે છે. કુટુંબમાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ યુવાન સ્ત્રીઓને નિયંત્રિત કરે છે, એવું બતાવીને પુરુષો સ્ત્રીઓને વિભાજિત કરી દે છે અને એ રીતે તેઓ પોતાના હિતની પુષ્ટિ કરે છે. (કાંડીયોતિ : ૧૯૮૮, ફર્નાન્ડીઝ : ૧૯૯૭, ગાંગોલી અને રેવ. : ૨૦૧૧) “પિતૃપ્રધાન સોદાગોરી”ની વિભાવના સ્વીકારે છે કે સ્ત્રીઓ કે જેઓ આ સંબંધોમાં ઉદ્ભવતા દુર્વ્યવહારોને સ્વીકારે છે અને ચાલુ રાખે છે, તે દ્વારા તેઓ સામાજિક અને કૌટુંબિક લાભો મેળવે છે, પણ છેવટે તેઓ દલીલ કરે છે કે આવી હિંસા વ્યાપક જાતિગત સત્તાનાં પ્રચલિત વ્યવહારનું સમર્થન કરે છે. સમયાંતરે કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમના હાથ નીચેની સ્ત્રીઓ ઉપર અમુક કક્ષાની સત્તા માટે છૂટ આપવામાં આવે છે. (કાન્ડિયોતિ : ૧૯૮૮)

રોજબરોજના સ્ત્રીઓના ઘરેલું શ્રમને લગતા નિયંત્રણ અને તેનું પાલન કરાવનારી રીતો મોટેભાગે સ્ત્રીએ સગાઓ દ્વારા નક્કી થાય છે, આવો પરિશ્રમ જાતિગત જવાબદારી મુજબ કરવામાં આવે છે, સંશોધનના ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે સ્ત્રી-પુરુષ એમ બંને સાસરિયાઓ દ્વારા શાબ્દિક અને શારીરિક દૂરુપયોગ થતો હતો. કેટલાક કિસ્સાઓમાં સ્ત્રીઓ ઉપર થૂંકવા જેવા દુર્વ્યવહાર માટે કુટુંબનાં બાળકોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું. વય અને આદર અંગેના વડીલો અને બાળકોના સંબંધોને

સંચાલિત કરતાં સામાજિક ધોરણોના સંદર્ભમાં કોઈપણ સમાજમાં આવો વ્યવહાર સવિશેષ અપમાનજનક ગણાય છે.

ભારતમાં જે સ્ત્રીઓને ત્યજી દેવામાં આવી છે. તેઓ સામાન્ય રીતે સવેતન કામ કરવા માટે ભાગ્યે જ તૈયાર હોય છે. (જહોન : ૨૦૧૩). લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરનારાઓની નાની લઘુમતિ તેમજ ભારતમાં જે સ્ત્રીઓ શહેરોમાં રહેતી હતી તેમજ વળતરવાળું કામ સ્વીકાર્યું હતું તેઓનું પોતાની કમાણી તેમજ કામના કલાકો ઉપર કોઈપણ નિયંત્રણ ન હતું. સ્થળાંતર કરેલી સ્ત્રીઓના સવેતન કાર્યને અનુલક્ષીને નાણાંકીય દૂરુપયોગ પણ થતો હતો જે સ્ત્રીઓ માટે સવિશેષ હતાશા જન્માવતો હતો. તેઓ નિમ્ન કક્ષાનું કારખાનાનું કામ કે જે સહેલાઈથી મળી શકે છે એ સ્વીકારવા ટેવાયેલી ન હતી; પણ પશ્ચિમનાં દેશોમાં સ્થળાંતરિત સ્ત્રીઓ માટે એ જ કામ હંમેશાં ઉપલબ્ધ હતું. તેમાં કામના કલાકો વધારે હતાં, તેમ જ કેટલાક કિસ્સામાં આખા અઠવાડિયા દરમિયાન જુદી જુદી પાળીઓમાં કામ કરવું પડતું હતું એ અસહ્ય બનતું.

સંશોધન દર્શાવે છે કે ઘરેલું પરિશ્રમની અસમાન વહેંચણી એ જગતભરના ઘણાં લગ્નોમાં એક ધોરણ કે નિયમ સ્વરૂપે જ હોય છે. (લેહેન્સ, ગ્રેઝેલા અને બોચાર્ડ : ૨૦૧૦, લિયોનેટ અને કોમ્પ્ટન : ૨૦૧૫). આમ છતાં પણ સરહદપારનાં લગ્નોમાં સ્ત્રીઓ સાથે થતો વ્યવહાર સ્ત્રીઓના ઘરેલું પરિશ્રમ અને સવેતન કામ માટે પદ્ધતિસર રીતે થતું શોષણ એ કુટુંબમાં ઘરેલું પરવશતા અને ગુલામ જેવી પરિસ્થિતિ હતી.

ચાંદનીની જીવનવાર્તા

મધ્યમ વર્ગીય કુટુંબની ચાંદની ગુજરાતના એક શહેરમાં માતા-પિતા સાથે રહેતી હતી. ચાંદનીના નોકરીના સંપર્કથી તેના કુટુંબને મનોજ કે જેનું કુટુંબ યુકેમાં રહેતું હતું અને ત્યાં જ કાર્યરત હતું; તેના વિશે જાણવા મળ્યું. તેઓના લગ્ન થયા પછી તુરત જ મનોજ અને તેનું કુટુંબ યુકે રવાના થઈ ગયાં. તેણે બે વખત વિઝા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ નામંજૂર થયાં. જ્યારે ચાંદનીએ એ માટેના કારણો જાણવા અરજી કરી ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે મનોજે રજૂ કરેલા દસ્તાવેજો ખોટા હોવાથી વિઝા નામંજૂર કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેના સાસરિયા-સાસરિયાઓએ દરમિયાનગીરી કરીને ત્રીજી વખતની અરજી પછી ચાંદનીને વિઝા મળ્યાં.

લગ્નનાં બે વર્ષ પછી તે યુકે ગઈ. આ સમયગાળા દરમિયાન તે મનોજ સાથે ખાસ સંપર્કમાં ન હતી. ફોન પર પણ જાણે મનોજ અતડો/ઉમળકા વગરનો અને બિન-મૈત્રીસભર (Unfriendly) રહ્યો હતો. ચાંદનીના આવ્યાના બીજા દિવસે તેના સસરાએ તેના માટે જથ્થાબંધ ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીમાં તેની મુલાકાત ગોઠવી દીધી અને દિવસના ૧૨/બાર કલાકની નોકરી શરૂ કરી દીધી. તેનો પગાર સીધેસીધો તેના સસરાના બેંકના ખાતામાં જમા થતો. ચાંદનીના સસરાએ ચાંદની માટે શનિ-રવિમાં પણ યુકેના સ્થાનિક ગુજરાતી બાળકોને ગુજરાતી શીખવવા માટે ગોઠવી દીધી; અને તેના પૈસા પણ સીધા તેના સસરાના ખાતામાં જ જતાં, તે તેના અન્ય કુટુંબીજનો સાથે પણ તેના સાસરિયાઓની દેખરેખ હેઠળ જ વાતચીત કરી શકતી હતી અને તેની આવી પરિસ્થિતિને પિયરિયાઓથી ખાનગી રાખવા માટે પણ તેના પર દબાણ કરવામાં આવતું હતું.

મનોજ લાંબા સમય સુધી ઘરની બહાર રહેતો આથી ચાંદનીને શંકા થઈ કે તેને લગ્ન કરવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું હશે. એવામાં એક એવી ઘટના બની કે જ્યારે ચાંદનીને ઉત્તેજક/માદક દ્રવ્ય આપવામાં આવ્યું હતું અને તેના પતિની જાતિય-હિંસાનો તે ભોગ બની હતી. પણ કુટુંબમાંથી કોઈએ તેને મદદ ન કરી. છેવટે મનોજ નશીલી ચીજો સંબંધિત ગુનામાં પકડાયો અને જેલમાં ગયો. ત્યારબાદ ચાંદનીએ તેના સહકર્મીના મોબાઈલ દ્વારા તેના માતા-પિતાને ફોન કરવાની વ્યવસ્થા કરી. અંતે ચાંદનીએ તેના માતા-પિતાને જે કંઈ બન્યું હતું એ અંગે વાત કરી અને તેઓએ તેના યુકેમાં રહેતા મામાને ચાંદનીને મળવા માટે જણાવ્યું, જે કે ચાંદનીના મામાને તેને મળવાની પરવાનગી ન હતી. તેની સામે ચાંદનીના સસરાએ તેને નોકરીમાંથી પણ છૂટી કરાવી દીધી. હવે તેને ઘરમાં જ રહેવું પડતું અને ઘરનાં તમામ કાર્યો માટે તેના પર દબાણ કરવામાં આવતું હતું. ઘરમાં તેના માટે ખાવાનું ન હતું અને તેને તેની પોતાની સલામતી માટે ભડક પેસી ગઈ હતી. તેના મિત્રો તેને મળવા આવ્યાં અને ખાનગીમાં તેને મોબાઈલ પણ આપ્યો, તેણે તેના માતા-પિતા સાથે વાત કરી અને તેના મામા આવીને તેને લઈ ગયાં, ચાંદનીએ પોતાના તમામ દસ્તાવેજો અને પાસપોર્ટને પોતાની પાસે જ રાખ્યા હતાં, આથી તે ભારત પાછી આવી શકી. ચાંદનીએ તેનાં સાસરિયાઓ પાસેથી તેનું વેતન મેળવવા જણાવ્યું, પણ તેઓ તેને એવું કહીને ડર બતાવે છે કે જો તે કોઈપણ મુશ્કેલી ઊભી કરશે તો તેઓ (સાસરિયાઓ) તેને છૂટાછેડા નહીં આપે.

એ પછીથી, ચાંદની છૂટાછેડા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે તેના માટે તે ખૂબ ખર્ચાળ પ્રક્રિયા બની રહી છે. તે તેનાં કેટલાંક ઘરેણાં પાછા લાવી શકી હતી. પણ તે તેના લગ્ન તેમ જ વિઝાનો કરેલો ખર્ચ અને તેણે યુકેમાં કરેલી કમાણી વગેરે નાણાંકીય નુકશાન મેળવવા માંગે છે. તે પોતે ત્યક્તા હોવાથી ભારતમાં થતાં ભેદભાવનો સામનો પણ કરે છે. પરંતુ તે પોતાની અગાઉની ભારતમાંની નોકરીમાં

પુનઃ હાજર થઈ ગઈ છે, તેમ જ તેના માતા-પિતાને પણ આધાર આપવા સક્ષમ છે. તે પોતે દીકરીને દત્તક લેવાની ઈચ્છા ધરાવે છે, પણ તેના છૂટાછેડા થયાં નથી. (કારણ કે મનોજ ભારતમાં આવીને કોર્ટની કાર્યવાહીમાં સહભાગી બનતો નથી), તેણે જણાવ્યું કે એથી તે દત્તક લેવા માટે લાયક ઠરતી નથી.

દહેજ દૂરુપયોગ

દહેજ એ સંશોધનના તમામ ઉત્તરદાતાઓ માટે તેઓના દૂરુપયોગનું એક મહત્વનું પરિબળ બની રહ્યું હતું. દહેજ માટેની અપેક્ષાઓ કે માંગણીઓ એ લગ્ન-સમારંભ પહેલા તત્કાળ(જ) સ્પષ્ટ પણે રજૂ કરી હતી; તેમજ કેટલીક વખત લગ્ન પછી મહિના અને વર્ષો સુધી ચાલુ રહેતી હતી. તમામ ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે દહેજની ચોરી કરવા ઉપરાંત તેઓને ત્યજી દેવામાં આવી હતી.

જ્યારે લગ્ન નક્કી થયાં ત્યારે, તેઓએ વધુ ને વધુ દહેજની માંગણી શરૂ કરી હતી. અમારા કુટુંબમાં આ પહેલું જ લગ્ન હતું. અમે છ (૬) બહેનો છીએ. તે કારણે મારા કુટુંબે દબાણ અનુભવ્યું, કેમ કે જો મોટી દીકરીના લગ્ન ફોક થશે તો બધી જ નાની બહેનો માટે એ ખોટું થશે. તેઓને કોણ પરણશે? આથી મારા પિતાજી તેઓની માંગણીઓ સાથે સંમત થતાં ગયાં... તેઓ જાણે કે કોઈપણ રીતે તેઓનો હાથ ઉપર રાખતા હતાં, તેઓ જે ઈચ્છતા એ કાંઈપણ કહેતા, જેમ કે હોમ થીએટર સાથેનું ટી.વી. તેઓની પસંદગીનું રાય-રચિલું...અ..રે..લગ્ન પછી એ (થનાર પતિ) જેટલીવાર મને મળવા આવ્યાં; તેટલીવાર મારા પિતાએ તેમને કંઈક ને કંઈક લઈને આપ્યું...અમારે મીઠાઈની દુકાન છે, એથી તેઓ નિયમિત રીતે ઠંડાપીણાની બોટલો અને મીઠાઈઓની માંગણી કર્યા કરતાં એ તમામ અમારી દુકાનેથી તેઓના ઘરે પહોંચાડવામાં આવતું. એ અંગેની ખબર અમને ઘરના સભ્યોને સાંજે ભાઈ કે પિતાજી ઘરે આવે ત્યારે પડતી. કેમ કે તેઓ સાંજે મારા સાસરિયાઓ તરફથી થતી આ કે તે એમ કોઈને કોઈ માંગણી અંગે અમને વાત કરતાં હતાં. (કિરણપ્રીત : ૩૫)

મારા સાસરિયાઓએ અમને પહેલી વખત મળ્યાં ત્યારે અને લગ્ન થયાં એ સમયના પાંચ દિવસ દરમિયાન ક્યારેય દહેજ અંગે કશું જ કહ્યું ન હતું. પરંતુ લગ્ન પછી તરત જ મારો પતિ યુકે પાછો ફર્યો. ત્યારબાદ તેના માતા-પિતાએ એવું કહીને મેણા-ટોણા મારવાનું અને દુર્વ્યવહાર કરવાનું

શરૂ કર્યું કે તેઓને તેમના દીકરાનાં લગ્ન માટે રૂ. ત્રણ (૩) કરોડ (£ ૩૦૦,૦૦૦) દહેજમાં આપવા તૈયાર હતાં; આમ છતાં પણ તેઓ કશું જ લીધા વગર મને તેઓના કુટુંબમાં લઈ આવ્યા હતાં. અમારા બંનેના એ બીજાં લગ્ન હતાં; પરંતુ તેઓએ મને ધાક-ધમકી આપીને એવું કહ્યું કે “આ તારા બીજાં લગ્ન છે, હવે પછી ક્યાં જઈશ? તારે તારા પિયરમાંથી પૈસા તો લઈ આવવા જ પડશે.” (ગીતા - ૨૯)

ઉપરના કિસ્સાઓમાં જ્યારે ગીતાનું કુટુંબ તેમની માંગણીને પહોંચી ન શક્યું ત્યારે તેના પતિએ તેને યુકે બોલાવવા માટેની તેની અરજીને રદ કરી દીધી અને તેના માતા-પિતાએ તેને લગ્ન પછીના બે જ મહિનામાં ઘરની બહાર કાઢી મૂકી. તેના કમનસીબે, આ બધું ત્યારે જ થયું જ્યારે તેણે; તેઓના સાસરિયાઓના કહેવાથી અઠવાડિયા પહેલા જ પોતાની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું, આમ તેને નાણાંકીય રીતે જોખમકારક સ્થિતિમાં છોડી દીધી. તે સ્ત્રીઓને રોજબરોજની હિંસા અને દહેજ સાથે સંકળાયેલી સપ્તાઈપૂર્વકની માંગણીઓનો સામનો કરવો પડે છે. જે મહિનાઓ અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહે છે.

દહેજ પ્રતિબંધક કાનૂન - ૧૯૬૧ હેઠળ તેમજ એ પછી ઈન્ડિયન પિનલ કોડ (IPC) ના પરિચ્છેદ ૩૦૪ - B અને ૪૪૮ - A મુજબ દહેજની આપ-લે પ્રતિબંધિત છે. પરંતુ એ સર્વસામાન્ય વ્યવહાર બની રહ્યો છે. નવવધૂને તેના માતા-પિતા અને સંબંધીઓ દ્વારા આપવામાં આવતી સ્વૈચ્છિક ભેટો અર્થાત સ્ત્રીધનને સ્ત્રીની વ્યક્તિગત મિલકત તરીકે ગણાવવામાં આવે છે કે જેના પર તેને અબાધિત અધિકાર છે. સ્ત્રી ધન શબ્દનો અર્થ છે. “સ્ત્રીની સંપત્તિ”. આમ છતાં પણ વાસ્તવમાં તે પતિ અને તેના માતાપિતાઓ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. દહેજ માટેની માંગણીને પહોંચી વળવા માટે નવવધૂનું કુટુંબ અક્ષમ હોય એ ભારતમાં પત્નીઓ સામેની હિંસાનું મહત્વપૂર્ણ (એ જ એક માત્ર નહીં) પરિબળ છે. (રસ્તોગી અને થરલી : ૨૦૦૬, ૨૩ : ૨૦૦૧) બધી સ્ત્રીઓ માટે દહેજ એક દમનકારી વ્યવહાર તરીકે નથી; કેટલાક એવું માની શકે કે જ્યાં દીકરીઓને સામાન્ય રીતે વારસાગત મિલકત નથી એ સંદર્ભમાં “દહેજ” એ પુત્રીઓનો તેના માતા-પિતાની સંપત્તિમાં કાયદેસર અધિકાર છે. તથાપી દહેજ એક એવો વ્યવહાર છે જે સ્ત્રીઓના અવમૂલ્યનને

પ્રતિબંધિત તેમ જ બળવત્તર કરે છે. પાલરિવાલા અને ઉબેરાઈ (૨૦૦૫, પાન - XVIII) દલીલ કરે છે કે સરહદ પારનાં લગ્નોમાં દહેજ એ વૈશ્વિક કક્ષાની મૂડીમાં ઉમેરો કરે છે. દહેજના વ્યવહારને સસ્તા અને લવચિક વૈશ્વિક શ્રમ-શક્તિની પેદાશ સાથે જોડવામાં આવે છે. દહેજના ચૂકવણાનો સીધો ઉપયોગ પુરુષની સ્થળાંતરની પ્રક્રિયામાં થાય છે. (બિઆઓ : ૨૦૦૫)

સંશોધનના ઘણાં ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓની દહેજની રકમનો ઉપયોગ પુરુષના શિક્ષણ કે પરદેશમાં ધંધાકીય સાહસ માટે થયો હતો. સ્ત્રીઓના માતા-પિતાઓ અનેક વખત પુરુષોની; તેઓના વસવાટના દેશમાં નાણાંકીય સલામતી વધારવા માટે દેવું વહોરીને પણ દહેજની રકમ આપતાં હતાં. તેઓને આશા રહેતી કે આવું કરીને તેઓ દીકરીઓ કે જે પાછળથી એ પુરુષની સાથે જોડાવવાની રાહ જોઈ રહી હોય છે તેમના ભવિષ્યને તેઓ સલામતી આપી રહ્યાં હતાં. એક વખત પુરુષો તેઓની રીતે ભણીને કે એ પછી ધંધામાં સ્થિર થઈ જતાં તેમ જ કાયમી વસવાટ માટેના દરજ્જા માટે લાયક બનતાં કે તુરત જ તેઓ એક પક્ષીય છૂટાછેડાની કાર્યવાહી શરૂ કરી દેતા હતાં. લગ્ન પછીનાં શરૂઆતના થોડા મહિનાઓમાં છેતરપિંડી કરીને વધારાનું દહેજ મેળવવું એ અન્ય સંશોધનના તારણોની સાથે સુસંગત હતું. (બ્લોય અને રાવ : ૨૦૦૨) ઈરાદાપૂર્વક અને યુક્તિપૂર્વકની ધમકી પણ ચુકવણાની રકમ કઢાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી હતી.

તેણે મને એવું કહીને ધમકાવવું શરૂ કર્યું હતું કે : “મને અહીં રેસ્ટોરંટ ખોલવા માટે ૨૦ લાખ રૂપિયા (₹ ૨૦૦૦૦) આપો, ત્યાર પછી હું તને જર્મની લાવી દઈશ. નહીંતર હું તને છૂટાછેડા આપી દઈશ.” (શરનજીત : ૨૮)

મારા સાસરિયાઓએ મારી વિઝાની અરજી ફાઈલ કરવા માટે રૂ. ૧૦ (દસ) લાખની (₹ ૧૦૦૦૦) ની માંગણી કરી. મારા માતા-પિતાએ અર્ધા નાણાંની વ્યવસ્થા કરી, પણ મારા સાસરિયાઓએ મને મારા માતાપિતાના ઘરે એવું કહીને છોડી દીધી કે તેઓ પૂરેપૂરી રકમ ન આપે ત્યાં સુધી મારે ત્યાં જ રહેવાનું હતું. જ્યારે મારા માતાપિતાએ બાકીની રકમ ભેગી કરી ત્યારે જ મને તેઓના ઘરે ફરી પાછા રહેવા માટે જવાની મંજૂરી મળી. (રાધા-૨૪)

કેટલાક કિસ્સાઓમાં વરરાજાના કુટુંબે ચોક્કસાઈપૂર્વકનું આયોજન તેમ જ સાવચેતીપૂર્વકનું યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ દ્વારા; કોઈપણ પ્રકારે ઓછામાં ઓછી કિંમતે દહેજ પ્રાપ્ત કરવા પુરુષના કુટુંબીઓને શક્તિશાળી બનાવે છે. પંજાબના એક ગામડામાં રહેતી એક સ્ત્રી કે જે છ (૬) બહેનોમાંની એક હતી. તેણે લગ્ન સમારંભની ભ્રામક હકીકત વર્ણવી છે.

વરરાજા તરફથી કુટુંબનો એક પણ સભ્ય ન હતો. એટલું જ નહીં, તેઓ તરફથી ન સંગીત કે ન જાન (લગ્નમાં વરરાજાનો વરઘોડો તેમ જ કુટુંબ અને મિત્રોની હાજરી) ન હતી કોઈપણ પ્રકારની ઉજવણી. માત્ર નજીકના કુટુંબના સભ્યો હાજર હતાં. તેઓએ અમને કહ્યું કે તેઓએ તેમના પોતાના ઘરે જ એક પાર્ટીનું આયોજન કર્યું છે. પણ લગ્ન પછી જ્યારે હું ત્યાં ગઈ ત્યારે મને ખબર પડી કે તેઓના ગામમાં લગ્ન અંગે કોઈ કશું જ જાણતું ન હતું. તેઓને ત્યાં લગ્ન પછીના બીજા દિવસે થતાં એક રિવાજ માટે મારી સગી બહેનને પણ આમંત્રણ આપ્યું ન હતું. અને લગ્ન પછીના બીજા જ દિવસે તેઓ તરફથી દહેજ માટેની માંગણીઓ શરૂ થઈ ગઈ. (પરમિંદર ૨૮)

કેટલાંક લગ્નોમાં, વરરાજાના નજીકના કુટુંબીઓ અન્ય દેશમાં રહેતા હતાં, અને તેઓ લગ્ન પછી તુરત જ દહેજ લઈને ભારતમાંથી નાસી જતાં, ગુજરાતના એક નાના ટાઉનની ગરીબ કુટુંબની એક અન્ય સ્ત્રીએ જણાવ્યું.

મારા પિતાજીએ એક દૈનિકમાં આપેલી લગ્ન અંગેની જાહેરાતના પ્રતિભાવમાં તેણે અમારો સંપર્ક કર્યો હતો. તે દેખાવડો હતો, તેને ગલ્ફના રાજ્યમાં એક હોટલમાં સારી નોકરી હતી. આથી અમે આગળ વધવાનું નક્કી કર્યું. તેની મુખ્ય શરત એ હતી કે લગ્ન તેઓના વતનના ટાઉનમાં થવા જોઈએ. કેમ કે તેની માતા મુસાફરી ન કરી શકે એટલી હદે બિમાર હતા. મારા પિતાજી/ડિડી થોડા અચકાતા હતાં, પણ તેઓએ કહ્યું કે તેઓ આખા પ્રસંગના યજમાન થશે. (લગ્નમાં જ્યારે નવવધૂના કુટુંબ યજમાન હોય અને લગ્નનો ખર્ચ પણ ઉપાડતા હોય છે, એ સંદર્ભમાં તેઓની આ માંગણી ઘણી જ અસ્વાભાવિક હતી.) એથી અમે સંમત થયાં. જ્યારે અમે અમારા વિસ્તૃત કુટુંબ સાથે વરરાજાના ઘરે પહોંચ્યાં, ત્યાં અમે ઉજવણી

અંગેની કોઈ નિશાનીઓ ન જોઈ. તેઓએ અમને જણાવ્યું કે તેમના કાકા મરણ-પથારીએ હતાં, તે હવે કોઈ પણ સમયે મૃત્યુ પામે તેવું છે. આથી તેમનો આદર જાળવવા માટે આપણો પ્રસંગ હવે ઘણો સાદાઈથી પૂર્ણ કરવામાં આવશે. આથી બીજા જ દિવસે અમે મંદિરમાં ગયાં અને લગ્નની વિધિ પૂરી કરી. હું મારા પતિના ઘરે આવી ગઈ. પડોશીઓને પણ અમારા લગ્ન અંગેની જાણકારી ન હતી, પાછળથી મને પડોશીઓ તરફથી જાણવા મળ્યું કે તેણે અગાઉ આ જ રીતે બે વખત લગ્ન કર્યા હતાં. તે તો તરત જ ભારત છોડી જતો રહ્યો અને તેની બહેને મારું દહેજ તરીકે મળેલું સોનું લઈ લીધું. લગ્નમાં કોઈપણ પ્રકારનો ખર્ચ થયો ન હતો. આથી મારા માતા-પિતાએ મને જરૂર કરતાં ઘણું વધારે દહેજ આપ્યું હતું. (આરતી - ૩૬)

ત્યારપછીના મહિનાઓમાં, આરતીના સાસરિયાઓએ તેને વધારે દહેજ માટે હેરાન કરી અને છેવટે તે પોતાના પિયરના ઘરે પાછી આવી ગઈ. થોડા મહિનાઓ પછી તે પોતાની રીતે જ તેના પતિના રહેઠાણના દેશમાં તેના લગ્ન-જીવનને બચાવી લેવા માટે પહોંચી ગઈ. પરંતુ તેને ઘરેલું હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો, છેવટે તે તેના પિતાના ઘરે આવી ગઈ અને અત્યારે કાનૂની કાર્યવાહી દ્વારા તેનું દહેજ પાછું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

દહેજ લેવડ-દેવડ અને નવવધૂના કુટુંબ તરફથી ભેટ-સોગાદોની સતત અપેક્ષા એ મોટાભાગના લગ્નોની ગોઠવણીના ભાગરૂપે જ હોય છે, એ દલીલ કરી શકાય કે સરહદ પરના લગ્નોમાં દહેજ મેળવવું એ મૂળભૂત હેતુ હોય છે. પદ્ધતિસરનો અને હેતુપૂર્વકનો દહેજ દુર્વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આવા લગ્નોમાં એવું પણ ઈચ્છવામાં નથી આવતું કે એક દંપત્તિ હંમેશાં તેમનું જીવન સાથે વિતાવે; તેમાં સાચા લગ્નનાં ઘણાં ઓછાં પાસાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

મીનાની જીવનવાર્તા

ઉચ્ચ જ્ઞાતિની, મધ્યમ વર્ગીય અને ઉચ્ચ શિક્ષિત હિન્દુ કુટુંબમાંથી આવતી મીના ભારતના એક મોટા શહેરમાં રહે છે. તેના માતા-પિતાએ તેઓના જ્ઞાતિના સામયિકમાં તેના માટે આપેલી જાહેરાતના અનુસંધાનમાં તેની માતાને લગ્નની આ દરખાસ્ત મળી હતી. રાજ હોંગ-કોંગમાં રહેતો હતો. મીનાએ તેની સાથે ઈમેઈલથી પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો. લગ્નની સાંજે તેના કુટુંબે હદબહારના

સુશોભન માટે માંગણીઓ શરૂ કરી હતી, અને લગ્ન બંધ રાખવાના ભય ઊભો કર્યો હતો. મીનાના માતા-પિતા તેઓની તમામ માંગણીઓ માટે સંમત થઈ ગયાં.

લગ્ન પછી મીના ઘરેણાં-ગાંઠાંની ઓછપ તેમ જ અપૂરતા દહેજને માટે તેના પતિ અને સાસરિયાઓના શાબ્દિક અને શારીરિક હિંસાનો સામનો કરતી હતી. રાજ તેના તરફ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપતો હતો. તેના સાસરિયાઓનો મીના સાથેનો વ્યવહાર બિન-આવકારદાયક વ્યક્તિ જેવો હતો. તેના સસરા તેની સાથે અયોગ્ય રીતે વર્તન કરતાં હતાં. જ્યારે તેનો પતિ તેની આસપાસ ન હોય ત્યારે તે/સસરા અનિચ્છનીય શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરતાં.

તેઓના “હનીમુન” (લગ્ન પછીનો મધુર પ્રવાસ)માં મીનાએ અનુભવ્યું કે રાજ તેને માત્ર જાતિય સાધન તરીકે જ વાપરી રહ્યો હતો. મીનાએ તેની સાથે એ સંદર્ભે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ રાજે મીનાને એવા કામ માટે ફરજ પાડી કે જે તેને માટે સાહજિક ન હોય, એ રીતે મીનાને સતત હિંસા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક વખત તેઓએ હોંગકોંગ સ્થળાંતર કર્યું. ત્યાં તે મીના સાથે વધારે સારી રીતે વર્તવા લાગ્યો. ને તેઓ વચ્ચે નિકટતા વધી. જો કે બે-ત્રણ મહિનાઓ પછી રાજે, મીનાના દેખાવની ટીકા-ટિપ્પણ શરૂ કરી અને એવી માંગણી કરી કે તેણે ભારતમાં જઈને પ્લાસ્ટીક સર્જરી કરાવી લેવી જોઈએ, તેના સસરાએ પણ કહ્યું કે મીના “એક વહુ” તરીકેની આવડત કેળવવાની તાલીમ લેવા માટે ભારતમાં જાય. તે એક વેકેશન માટે ભારત પાછી ફરી અને પ્લાસ્ટીક સર્જરી માટે ડોક્ટરનો મત લીધો. તેઓએ એ માટે અસંમતિ દર્શાવી.

જ્યારે તે હોંગકોંગ પાછી ફરી ત્યારે રાજે શક્ય દરેક રીતે મીનાનો દૂરુપયોગ કર્યો. રાજને એક નવી સ્ત્રી મિત્ર હતી. તેની એ મિત્રને તે મીનાની સામે જ ખુલ્લી રીતે મગરૂરીથી રજૂ કરતો. મીનાના દેખાવની તે ટીકા-ટિપ્પણ પણ તેણીની હાજરીમાં જ કરતો. મીના તેના પતિ રાજને મનાવવા પ્રયત્ન કરતી, પણ શારીરિક અને જાતિય (લૈંગિક) દૂરુપયોગ વધતા જ રહ્યાં. તેણે હોંગકોંગમાં જ રહીને પોતાના લગ્ન-જીવન બચાવી લેવાના પ્રયત્નો કરવાનું નક્કી કરી લીધું. તેણે તેની શારીરિક અને માનસિક રીતે થતી હેરાનગતી અંગે તેના માતા-પિતાને વાત કરી. તેની આ વાતથી તેના માતાપિતાના સ્વાસ્થ્ય અને આર્થિક સ્થિતિ પર અસર થઈ તેઓ રાજના માતાપિતાને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં.

જ્યારે રાજ અને મીના ભારતની મુલાકાતે આવ્યાં ત્યારે રાજના પિતા વણસંતોષાયેલી માંગણીઓની લાંબી સૂચિ સાથે મીનાના માતા-પિતાની સામે આવી ગયાં હતાં. અને ધમકી આપી હતી કે જો મીનાનું કુટુંબ તેઓની માંગણીઓ પૂરી નહીં કરે તો છૂટાછેડા આપી દેશે. રાજે મીનાને તેના માતાપિતાના ઘરે જ

ત્યજી દીધી. તેઓની દહેજની માંગણીઓ પૂરી નહીં થાય તો મીનાની સાથે બોલવાની પણ તેમણે ના પાડી દીધી. રાજે છૂટાછેડા માટે અરજી કરી અને મીનાએ તેના કુટુંબની સામે દહેજ માટે થતી હેરાનગતિ માટે ફરિયાદ દાખલ કરી. પોલીસ સ્ટેશન અને સ્ત્રીઓના સેલ (જે ખાસ સ્ત્રીઓ માટે છે અને ઘરેલુ તેમ જ જાતીય હિંસાના કિસ્સાઓને અનુલક્ષીને કાર્ય કરે છે.) પાસે ન્યાય મેળવવા માટે ગઈ. મીનાનો કેસ ચાલી રહ્યો છે અને તે તેના લગ્ન સમારંભમાં થયેલાં નાણાંકીય ખર્ચ પાછો મેળવવાની રાહ જોઈ રહી છે. તે અત્યારે સોફ્ટવેર એન્જિનિયર તરીકે કામ કરી રહી છે.

જાતીય શોષણ તેમજ પ્રજોત્પાદનના અધિકારોનો ઈન્કાર

સંશોધનોમાં જણાવ્યા મુજબ તાજેતરમાં લગ્નજીવનની અંદર લૈંગિક દૂરુપયોગની માત્રાનો ઘણો અંશે સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. જે સૂચવે છે કે એક સૌથી નજીકનો સાથી બળાત્કારનો સૌથી વધારે સર્વ સામાન્ય ગુનેગાર હોય છે. (વોલ્બી અને એલન : ૨૦૦૪) દરેક ત્રીજી સ્ત્રીએ દર્શાવ્યું કે લગ્ન જીવનમાં જાતીય જબરજસ્તી ઓછા પ્રમાણમાં (કેલી ૧૯૮૮) હોય છે. અહીં પતિ નક્કી કરે છે કે લગ્ન જીવનમાં જાતીય સંબંધો હોય કે નહિ. વળી તે ક્યારે, ક્યાં અને કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ એ પણ પતિ જ નક્કી કરે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં પુરુષ ઈચ્છે છે કે તે પોતે મુખ્ય નાયક છે અને તેની પત્નિનો દરજ્જો ગૌણ છે.

મારા પતિએ ક્યારેય મારી પસંદગી શું છે એ અંગે પરવા કરી ન હતી. જો હું “ના” કહું તો પણ તેણે સાંભળ્યું ન હતું. આવું તો શરૂઆતથી જ હતું. એ એજ કરતાં કે જે તેને કરવું હતું, અને પછી ઊંઘી જતાં. મારી જરૂરિયાત કે આનંદ માટે કોઈ ધ્યાન આપવામાં આવતું ન હતું. જો મારું બાળક જાગી જતું તો મારે તેને મારી નણંદને સોંપીને પથારીમાં પાછા આવી જવું પડતું હતું. એ પછી એ ઊંઘી જતો અને મારા બાળકને સંભાળવાનું રહેતું. તેણે કદી બાળકની સંભાળ લીધી ન હતી. (જસમંદિર ૩૪)

શરૂઆતમાં મારા પતિ રાત્રે ભાગ્યે જ ઘરે આવતા હતાં. તે મને કહ્યાં કરતા કે તેમણે બે થી ત્રણ પાળીમાં કામ કરવું પડે છે. પાછળથી જ્યારે એ ઘરે આવતા, અમે એ જ રૂમમાં રહેતા પણ તેઓ ડરામણી ફિલ્મો જોતા... હું આવી ફિલ્મ્સ જોઈને ગભરાઈ જતી. પણ એ મને જોવા માટે દબાણ

કરતાં અને ફિલ્મમાં જોયા પ્રમાણે જ જાતિયવૃત્તિને નિરંકુશપણે ભોગવતા. થોડા મહિનાઓ પછી જ્યારે તેઓ પાર્ટીઓમાં જતાં, પાછા ફરતાં સ્ત્રી મિત્રને સાથે લાવતા, જો હું તેમને પ્રશ્ન કરતી તો તેઓ હસી કાઢતા, તેના માતા-પિતાએ પણ આ બાબતે ક્યારેય કશું કહ્યું નથી. આ બધું જોઈને હું ખરેખર હતાશ થઈ ગઈ હતી. (આશા ૩૮)

જ્યારે પુરુષોને લગ્ન કરવા માટે તેઓના માતા-પિતા તરફથી દબાણ થયું હોય ત્યારે તેઓ પત્ની સાથેના સંબંધોને ચાલુ રાખવામાં કોઈ રસ ન દર્શાવતા, પુરુષના અગાઉના સંબંધોને ચાલુ રાખવા માટે સાસરિયાઓ સ્ત્રીઓને દોષિત ઠેરવતાં હતાં. કેટલાક કિસ્સાઓમાં સ્ત્રીઓને ગર્ભ ધારણ કરવા માટે દબાણ પણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે આ પરિસ્થિતિમાં તેઓ તરફના પુરુષના વલણમાં ફરક લાવી શકાય છે.

તે ક્યારેય ઘરે રહેતો ન હતો. મોટાભાગની રાતો બહાર રહેતો હતો. મેં વિચાર્યું, કદાચ એ કોઈક બીજી વ્યક્તિ સાથે હશે. આથી મેં તેની સાથે કોઈપણ પ્રકારના સંબંધોનો અસ્વીકાર કર્યો, પણ તેના માતાપિતા તેના દીકરાનું બાળક ઈચ્છતા હતા. તેણે તેની માને ફરિયાદ કરી, “એવું લાગે છે કે આ છોકરીને હું પસંદ નથી, તે મને સ્પર્શ કરવા માટે પણ સંમતિ આપતી નથી!!” જ્યારે આ અંગે મારા સાસુએ મને કહ્યું, ત્યારે મેં તેમને કહ્યું, “હજી સુધી અમે એકબીજા સાથે બરાબર બોલ્યાં પણ નથી, તો પછી અમે એકબીજા સાથે કોઈપણ પ્રકારના સંબંધો કઈ રીતે રાખીએ?” ત્યારબાદ એક રાત્રે જ્યારે હું નોકરી કરીને ઘરે આવી, ત્યારે મારા સાસુએ મને જમવાનું આપ્યું અને દૂધ પણ પીવા માટે આપ્યું, ને હું ઊંઘી ગઈ. મને ખબર જ ન પડી કે શું થયું, તેમાં (દૂધમાં) શું હતું, પણ જ્યારે હું સવારે જાગી ત્યારે મેં જોયું કે મારા ખભા, છાતી, ગળા, સાથળ અને પેટ પર બચકા ભરવાથી થયેલા નિશાનો હતાં. મને આખું શરીર અને પેટમાં દુઃખતું હતું. મેં બૂમ પાડી પણ ઘરે કોઈ ન હતું. જ્યારે મેં મારા પતિને કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેણે મારી સાથે જાતીય સંબંધ બાંધ્યો હતો. (ચાંદની : ૩૫)

સાસુ અને પતિએ સાથે મળીને ઉત્તેજક પદાર્થ આપીને કરાવેલો આ બળાત્કાર એ ચાંદની માટે માનસિક આઘાત આપનારો ખાસ અનુભવ બની રહ્યો. ચાંદનીને એવું લાગ્યું કે અત્યારે કોના ખભા પર માથુ રાખીને પૂરા

ભરોસાથી સઘળી વાત કરી દિલને હળવું કરે ? દર ત્રીજી સ્ત્રીના પ્રજોત્પાદનના અધિકારનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૧ (અગિયાર) સ્ત્રીઓને ગર્ભપાત માટે ફરજ પાડવામાં આવી હતી, અને ૮ (આઠને) ગર્ભાવસ્થા ધારણ કરવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું અને એ અગાઉના સંશોધનો સાથે સુસંગત (કિમ્પબલ અને અન્ય : ૨૦૦૪, જસિસ્કી : ૨૦૦૪) છે કે; ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન શાબ્દિક અને શારીરિક બંને હિંસામાં ક્રમશઃ વધારો થયો હતો.

હું જેવી સગર્ભા બની કે તેણે કહેવાનું શરૂ કર્યું : “અમારે દીકરો જ જોઈએ. જો તને દીકરી થશે તો હું તને છૂટાછેડા આપીશ અને તને પાછી મોકલી દઈશ બસ... આથી વધારે મારે કંઈ કહેવાનું નથી.” (સતિંદર : ૩૪)

હું જ્યારે ભારતમાં મારા સાસરીના ઘરમાં હતી ત્યારે તે યુકે હતો. અને જ્યારે માર મારવાનું પ્રમાણ વધી જતું ત્યારે હું થોડા દિવસો માટે મારા માતા-પિતાને મળવા પિયર જતી રહેતી. તે ત્રણ મહિના માટે પાછો આવ્યો, “ને હું સગર્ભા થઈ ગઈ. મેં ભૂતકાળની તમામ અરુચિકર ઘટનાઓને ભૂલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, મારી સગર્ભા વસ્થાના સાત મહિના સુધી તે મને મળવા આવતો અને અમે સાથે ડૉક્ટર પાસે જતાં. જ્યારે ડૉક્ટરે અમને જણાવ્યું કે મને દીકરી હોઈ શકે છે, ત્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે થયો, ત્યારબાદ તેણે કોઈને કોઈ બહાના હેઠળ મને માર મારવાનું શરૂ કરી દીધું. બે વખત તો તેણે મારું ગળું દબાવીને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. તેમાં બીજી વખત તો તેણે કરી જ બતાવ્યું. હું બેભાન બની ગઈ અને પડી ગઈ. જ્યારે મારા માતા-પિતા સિમંતોનયન સંસ્કારની (કે જે સ્ત્રીની પ્રથમ સગર્ભાવસ્થા વખતે કરવાનો રિવાજ હોય છે) ઉજવણી અંગે જાણકારી મેળવવા આવ્યાં ત્યારે મારી નણંદે કહ્યું : “જ્યારે પેટમાં દીકરી જ છે ત્યારે આપણે આ બધું કરવાની શું જરૂર છે ?” (રાજી - ૩૦)

સંશોધનો સાર્વત્રિક રીતે દર્શાવે છે કે સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન લૈંગિક દુર્વ્યવહાર વધે છે. અમારા અભ્યાસના ઉત્તરાદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે સગર્ભા સ્ત્રીઓ; સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપવાની હોવાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે લૈંગિક દુર્વ્યવહાર વધારે વ્યાપક બને છે. પુત્ર માટેની પસંદગી; દહેજ જેવા સાંસ્કૃતિક વ્યવહારોની દેશ છે. જ્યારે દીકરીઓનું હોવું એ આર્થિક

રીતે નિરુત્સાહ જન્માવનાર છે. જાતિ પ્રમાણમાં સ્ત્રીની “અછત”નું પૃથક્કરણ કરતાં સેન (૧૯૯૦) એવી દલીલ કરે છે કે એ જાતિ પસંદગીયુક્ત ગર્ભપાતનું પરિણામ છે. વળી વિવિધ સ્ત્રોતોની જાતિગત, પૂર્વગ્રહવાળી વહેંચણી છે. એથી ભારતમાં જીવતી રહેતી છોકરીઓનો દર નીચો છે. સમાજશાસ્ત્રીય પુરાવાઓ પણ દર્શાવે છે કે યુકેમાં રહેતી કેટલીક સાઉથ એશિયન કોમ્યુનિટીની અંદર દીકરા માટેની સતત ઝંખના જોવા મળે છે. દા.ત. જન્મ અને બાળકના ક્રમિક વિકાસ અંગેની ઉજવણીની રુઢિઓ દીકરાઓ માટે વધારે વિશાળ અને આનંદદાયક હોય છે. (પુરેવાલ : ૨૦૦૩)

અન્ય સંદર્ભો પણ છે. જેમાં પુરુષો સ્ત્રીઓના પ્રજોત્પાદનના અધિકારોની અવગણના કરે છે. એક કિસ્સામાં સ્ત્રીની હાજરીનો ઉપયોગ પતિના સમ-લિંગી સંબંધને ઢાંકવા માટે થતો હતો. જ્યારે તેની પત્ની સગર્ભા બની ત્યારે તેણે (પતિએ) પિતૃત્વની જવાબદારી સ્વીકારવી પડશે એ ડરથી પત્નીને ગર્ભપાત માટે દબાણ કર્યું. પત્નીએ તેનો સામનો કર્યો, આથી પુરુષે તેનો હેતુ પાર પાડવા માટે શારીરિક હિંસાનો ઉપયોગ કર્યો.

તે ૬ (છ) મહિના અમેરિકા રહેતો હતો અને ૬ (છ) મહિના ભારતમાં આવતો. જો કે ભારતમાં તે મને જુદા-જુદા હિલ સ્ટેશનો પર લઈ જતો પણ દરેક વખતે તેનો સાથી એક પુરુષ પણ અમારી સાથે રહેતો. એકાદ બે વખત મેં તેઓને જાતીય-સંબંધ બાંધતા જોઈ લીધાં. એ સમય દરમિયાન હું સગર્ભા બની, એ જાણીને મને ખૂબ આનંદ થયો, પણ ત્યાર પછી તેણે મને લાકડી, લોખંડની સાકળ વગેરેથી માર મારવાનું શરૂ કર્યું. એથી મને કસુવાવડ થઈ ગઈ. (ભાવિ-૫૦)

બીજા એક કિસ્સામાં, પતિ અને તેના કુટુંબે એ સ્ત્રીની કાયમી વસવાટના ધોરણો અંગેની જાણકારીના અભાવનો લાભ લઈને યુક્તિપૂર્વક તેનો ગર્ભપાત કરાવી દીધો.

તેણે મને કહ્યું કે મારે ગર્ભપાત કરાવી લેવાનો - નહીં તો હું ઓસ્ટ્રેલિયા માટેના મારા વિઝા મેળવી નહીં શકું. પાછળથી જ્યારે હું મારા વિઝા માટે તબિબી તપાસ માટે હોસ્પિટલ ગઈ ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાં ઘણી સ્ત્રીઓ સગર્ભાવસ્થામાં હતી અને તે જે પ્રકારના વિઝા પર પરદેશ જઈ રહી હતી.

એ જ વિઝા પર હું પણ જઈ રહી હતી. જ્યારે મેં મારી સાસુને એ અંગે પ્રશ્ન કર્યો તો તેણે ભારપૂર્વક કહ્યું કે તેઓ કોઈક જુદા પ્રકારના વિઝા પર જઈ રહ્યાં હોઈ શકે. (રાની : ૨૮)

અત્રે તેના પતિની ગેરહાજરીને કારણે એક પત્નીને પતિ તરફથી મળતી જાતીય સુરક્ષા મળી શકતી નથી. આથી સ્ત્રીને તેના સાસરિયાઓની સાથે છોડી દેવી એમાં પણ પુરુષના કુટુંબના પુરુષ સભ્યો દ્વારા થતી જાતીય સત્તામણીનો તેને સતત ભય રહેતો હોય છે. તેર (૧૩) સ્ત્રીઓએ તેઓના પુરુષ સાસરિયાઓ તરફથી ખાસ કરીને સસરા તરફથી સતત ચાલતા જાતીય અત્યાચારો અંગે જણાવ્યું હતું.

મારા સસરા... હંમેશાં મને સ્પર્શ કરવાની તક શોધતા, મને અચાનક અથડાતા કે આલિંગન કરી દેતા. મને એ ગમ્યું ન હતું પણ હું શાંત રહી હતી. તેઓએ બે વખત આવું કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો ત્રીજી વખત તે મારા સાથળને સ્પર્શ્યા હતાં. એ સમયે મેં જોર જોરથી રડવાનું શરૂ કર્યું અને પાછળથી મારા પતિને પણ ફોન પર એ અંગે વાત કરી. મારા પતિએ મારી તરફેણ કરીને તેના પિતાની સાથે ઝગડો કર્યો હતો. (હિરા : ૩૨)

એક સ્ત્રી જેને કેટલાક વર્ષોથી ગુજરાતમાં તેના સાસરિયાઓ મધ્યે છોડી દેવામાં આવી હતી. તેનો પતિ જ્યારે યુએસથી પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને/સ્ત્રીને તેના પતિ તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો ટેકો ન મળ્યો તેવી પરિસ્થિતિમાં તેને જાતીય સત્તામણી સામે કામ નિપટાવવા માટે અન્ય રસ્તાઓ શોધવા પડ્યા હતાં.

મારા સસરાએ મારી રૂમમાં જ્યાં હું મારા દીકરા સાથે સૂતી હતી ત્યાં મને સૂતી જોવા માટે આવવાનું શરૂ કર્યું. જ્યારે તેણે મને સ્પર્શ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે હું ઊભી થઈ જતી અને ગુસ્સે થતી. એક વખત મેં તેમને લાફો પણ મારી દીધો હતો. જ્યારે મેં એ અંગે મારા પતિને વાત કરી ત્યારે તેણે એ માન્યું તો નહિ જ, પરંતુ તેના બદલે તેણે મને ધમકાવી હતી. ત્યારબાદ મેં મારા સાસુને કહ્યું, તો તેણે કહ્યું : “તું તારા ભગવાન જેવા સસરાનો અનાદર કરી રહી છે?” મારા માતા-પિતા મને રાખી શકે તેમ ન હતાં. જ્યારે મારા સસરાના ઘરમાં મને મારો પોતાનો રૂમ/ઓરડો તો હતો જ.

આથી મેં રસ્તો કરી લીધો અને હું મારો સૂવાનો ઓરડો બંધ કરીને સૂઈ જવા લાગી. (ઓખાબહેન - ૪૨)

જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ; તેઓના પતિના કુટુંબના સભ્યો દ્વારા થતાં જાતીય દુર્વ્યવહાર અંગે અન્ય સભ્યોને કે પતિને જણાવતી ત્યારે મોટા ભાગના સભ્યો તે માનતા નો'તા. તે સ્ત્રીઓએ આ રીતે ખુલ્લી કરી દીધેલી વાતને એ રીતે જોવામાં આવતી કે જાણે કે એ સ્ત્રી ખોટા આક્ષેપો દ્વારા તેમના સાસરીના કુટુંબને તોડવાનો ઈરાદો રાખતી હતી. આ દુર્વ્યવહાર અને પતિના ટેકાનો અભાવ એ કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે ઘર છોડવાનું નિર્ણાયક પરિબળ બની રહેતું. જ્યારે પતિ જાતીય દુર્વ્યવહાર કરતો, ત્યારે મોટાભાગની સ્ત્રીઓ તેને કોઈની સમક્ષ ખુલ્લો કરી શકતી ન હતી. આમાની મોટાભાગની સ્ત્રીઓએ સૂચવ્યું હતું કે આ સંશોધન માટેની મુલાકાતમાં તેઓએ પહેલી જ વખત આ પ્રકારના દુર્વ્યવહાર અને તેઓના પર તેની થયેલી અસરો અંગે વાત કરી છે.

જસમંદિરની જીવન-વાતા

પંજાબના એક નાના ટાઉનમાં, તેના માતા-પિતા સાથે રહેતી. જસમંદિર નિમ્ન-મધ્યમ-વર્ગના શીખ કુટુંબની હતી. સીંગાપોરમાં રહેતા એક પુરુષે લગ્ન અંગે આપેલી જાહેરાતનો જસમંદિરના માતા-પિતાએ પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. જસમંદિર અને કરમજીતની સગાઈ; તેઓના બંનેના કુટુંબો મધ્યાં પછી પાંચ જ દિવસમાં થઈ ગઈ હતી અને થોડા મહિનાઓ પછી તેમના લગ્ન થયાં હતાં. કરમજીત અને તેના કુટુંબે દહેજ માટે ખાસ કોઈ માંગણી કરી ન હતી, પણ જસમંદિરના પિતાએ તેઓને રાચરચીલું તેમ જ તેના કુટુંબના દરેક સભ્ય માટે ઘરેણા આપ્યા હતાં. લગ્ન થઈ ગયાં, તે દરમ્યાન જસમંદિરને તેના પતિને ઓળખવાની કોઈ તક જ નહોતી મળી. વળી તે વખતે તે પોતે પણ સ્પષ્ટ ન હતી કે તેણે સિંગાપોર જવું કે નહીં.

લગ્નના બે મહિના પછી, કરમજીત અને તેના કુટુંબે સવાલો શરૂ કર્યા કે તેને હજુ ગર્ભધારણ કેમ નથી થયું. ને વળી તેને તબિબી તપાસ કરાવવા દબાણ કરવા લાગ્યા. ચાર મહિના પછી તે સગર્ભા બની, હવે તેનું ભાવિ ઊજળું થયું. તેઓના શિવાજ મુજબ, તે પ્રસુતિ માટે તેના માતાપિતાના ઘરે; પિયરમાં ગઈ. ત્યાં તેણે દીકરીને જન્મ આપ્યો. તેના સાસરિયાઓએ તેને અને તેની નાનકડી દીકરીને પોતાના ઘરે લઈ આવવા માટે કોઈ પગલાં ન લીધાં. આથી જસમંદિરના માતાપિતા તેને તેના સાસરે મુકી આવ્યાં. પાછળથી જસમંદિરે તેની નણદં પાસેથી

જાણ્યું કે તેણે દીકરીને જન્મ આપ્યો હોવાથી તેનો પતિ ખૂબ ગુસ્સે થયો હતો. ત્યારબાદ માત્ર ત્રણ જ મહિનામાં તે તેની પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સગર્ભા બની. એ દરમિયાન તેના સાસરિયાઓએ વધારાના દહેજની માંગણી શરૂ કરી અને જસમિંદરના માતાપિતાએ તેઓની માંગણીને સંતોષવા માટે લોન લીધી. જસમિંદર પાસે બળજબરીપૂર્વક ઘરના બધાં કાર્યો કરાવવામાં આવતાં હતાં. જસમિંદરને ગર્ભમાના બાળકની જાતિ નક્કી કરતી તપાસ માટે કહેવામાં આવ્યું. જેથી ગર્ભમાનું બાળક દીકરી હોય તો ગર્ભપાત કરાવી શકાય. પરંતુ તેણે એ માટે ઈન્કાર કર્યો. આથી તેને તેના પતિએ સખત રીતે માર માર્યો હતો. બીજા જ દિવસે તે તેની દીકરીને લઈને તેના માતાપિતાને ઘરે જતી રહી.

તેનું બીજા બાળક; જે દીકરો હતો તેના જન્મ સુધી તેના માતાપિતાની સાથે જ રહી. તેના પતિ તરફથી કોઈ ખર-ખબર ન હતાં. જ્યારે જસમિંદરનાં સગાંએ આ સમાચાર કરમજીતને કહેવા જણાવ્યું ત્યારે તેની બહેને તેઓને જણાવ્યું કે તે ઈટલી ગયો હતો. કેમ કે તેને ત્યાં નોકરી મળી હતી. બે મહિના પછી જસમિંદરનું કુટુંબ તેને અને તેના બાળકોને તેના સાસરીના ઘરે મુકવા ગયાં. પરંતુ તેઓએ તેને ઘરમાં પ્રવેશવા દેવાનો ઈન્કાર કર્યો. આ મુદ્દાને લઈને જસમિંદરના કુટુંબે ગામના વડીલોને એકઠા કર્યા અને સમજૂતી કરવા માટે તેઓને કરમજીતના ઘરે લઈ ગયાં. પણ તેઓએ સહેજ પણ ચસક ન આપી.

જસમિંદરે તેના પતિ અને તેના માતાપિતાની સામે દહેજ માટે થતી સતામણી અને આજીવિકા માટે કેસ દાખલ કર્યો. પરંતુ પોલીસ લાંચ માંગતી હતી. તેથી તેઓ માટે આ કાર્યવાહીને આગળ ધપાવવી મુશ્કેલ હતી. તેઓએ જાણીતા રાજકારણીનો સંપર્ક કર્યો. જેઓ બિન-નિવાસી ભારતીય દ્વારા છોડી દેવાયેલી સ્ત્રીઓના કિસ્સાઓ માટે કામ કરતાં હતાં. પરંતુ તેણેય પૈસા માટે હેરાન કરી અને ખરેખર મદદ તો ન જ કરી. આઠ (૮) વર્ષ પછી જસમિંદરે; કરમજીત સામે તેના ગુનાહિત વર્તન સામે કાર્યવાહીની આશા છોડી દીધી. પણ નાણાંકીય નુકશાની ભરપાઈ કરવા માટે અને બાળકોને મિલકતમાં ભાગ મળે એ માટે તેને હજુ પણ આશા છે. તે શિક્ષક તરીકે નોકરી કરે છે. અને તેની જ્ઞાતિના રાજકીય સંગઠકમાં સક્રિય કાર્યકર છે. પરંતુ તેણે સમાજમાંથી બહિષ્કૃત થવાના ડરથી તેનો ત્યાગ થયો હોવાની વાત છુપાવી રાખી છે.

છેતરપિંડી અને ત્યજી દેવા સ્વરૂપની હિંસા

પિંડીતા પર આચરવામાં આવતી અને સતત વધતી જતી હિંસા છતાં પણ મોટાભાગની સ્ત્રીઓ તેઓના લગ્નને બચાવી લેવા ચુપકીદી સેવીને કે કેટલાક આચરણો સામે આંખ આડા કાન કરીને તેમના પતિ અને સાસરિયાઓ

સાથે એ રીતે રહેતી કે જાણે તે હિંસાને “સ્વીકાર્ય સ્તરે” ગણાવે છે, બીજી રીતે જોઈએ તો તે સ્ત્રીઓ હિંસાને સઘ વર્તનની સીમાની અંદરની છે. એવું દર્શાવીને તેમના પતિ અને સાસરિયાઓને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરતી. આ મુજબ વિચારવાને લીધે હિંસાની ઘટનાને સાવ સામાન્ય બનાવી દેવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ સ્ત્રીને તેના લગ્ન જીવનને ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે. છૂટાછેડા વિરુદ્ધના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ધોરણોએ સ્ત્રીઓને માટે દુર્વ્યવહાર સભર સંબંધોને છોડવા મુશ્કેલ કરી દીધા છે.

લગ્ન પછી સ્થળાંતર કરનારાઓ માટે કાયમી વસવાટના અસલામત દરજ્જાને લીધે જન્મતા મર્યાદિત વિકલ્પો તેઓની પીડાને વધારે છે. પુરુષો એ બાબતે સજાગ હતા ને તેઓ સ્ત્રીઓની આ વંચિતતાનું શોષણ પણ કરતાં. ખાસ કરીને તેઓના રહેઠાણના દેશની કાયમી વસવાટ અંગેની સરકારની નીતિ કે જે સ્ત્રીઓને તેઓના દુર્વ્યવહાર કરતાં સાથીઓ ઉપર આધારિત રાખે છે. યુકે, કેનેડા અને યુએસએ સહિત કેટલાક દેશોની નીતિ એવી છે કે જે સ્ત્રીઓ ઘરેલુ હિંસાનો અનુભવ કરે છે તેઓ તેમના દુર્વ્યવહાર કરતા સાથીને છોડી દેશમાં કાયમી રહેવાસી તરીકે રહેવા અરજી કરી શકે છે. આ સરકારી નીતિના ફેરફારના સંદર્ભમાં પુરુષો તેઓના રહેઠાણના દેશમાં; આવી કાયમી વસવાટની વધારે મર્યાદિત સરકારી નીતિનો સરહદ પારના અન્ય દેશોમાં પણ એવો ઉપયોગ કરે છે કે જાણે તેમની પત્નીઓ ડિસ્પોઝેબલ-વાપરીને ફેંકી દાવની ચીજ હોય. એક સ્ત્રીએ જણાવ્યું છે એ મુજબ :

તે મને માર મારવા દેવાયેલો હતો, તે મને કહેતો કે તેને પસંદગી કરવા માટે વધારે સારી છોકરીઓ હતી. ત્રણ વર્ષ સુધી આવું જ ચાલ્યું, અમે રજાઓ ગાળવા ભારતમાં આવ્યા. બે કે ત્રણ દિવસ પછી તે મને મારા મમ્મીના ઘરે મુકી ગયો. અમારી પાસે પાછા જવાની ટિકિટો હતી. બે મહિના પછી પાછા જવાનું અમે આયોજન કર્યું હતું. પણ તેણે મને ફોન કર્યો ને કહ્યું કે તે એ જ રાત્રે યુકે પાછો ફરી રહ્યો હતો અને મારે પછીથી જવું જોઈએ. મને નવાઈ લાગી, પણ મેં વિચાર્યું કે તેને કાર્યસ્થળેથી નવો પ્રોજેક્ટ મળ્યો હોવો જોઈએ. અમે બધાં તેને મળવા એરપોર્ટ પર ગયાં હતાં, તે જતો રહ્યો. પાછળથી તે મને સૂચન કરતો કે મારે અહીં જ (ભારતમાં જ) રોકાઈ જઈને અંગ્રેજીના વર્ગો ભરવા જોઈએ જેથી હું યુકેમાં જેને માટે વિચારી રહી હતી એ કેટલીક પરીક્ષાઓ સફળતાપૂર્વક પસાર

કરી શકું. આથી મેં મારી પાછા જવાની તારીખ લંબાવી. મને એ ખ્યાલ પાછળથી આવ્યો કે તે મારી પાસે આ બધું કરાવીને મારા વિજા પૂરા થઈ જવાની રાહ જોતો હતો. જેવી વિજાની અંતિમ તારીખ પસાર થઈ કે તુરત જ તેણે જણાવ્યું તે મને છૂટાછેડા આપી રહ્યો છે. (હિરા - ૩૨)

લગ્ન પછી સ્થળાંતર થયેલી સંશોધનની ત્રેવિસ (૨૩) ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓમાંથી સોળ (૧૬) સ્ત્રીઓને તેમના પતિઓએ ભારતમાં પાછી લાવીને ત્યજી દીધી હતી. તેઓના વિજા રદ થતાં, આ રીતે તેઓને /સ્ત્રીઓને તેમના અધિકાર ભોગવવા ન દઈને પુરુષ જે દેશમાં રહે છે ત્યાંની છૂટાછેડાની કોઈપણ કાર્યવાહીમાં નાણાંકીય પતાવટનો દાવો કે દહેજ પાછુ આપવાના ભયથી મુક્ત થઈને રજુઆત કરતો. સરહદપારના દેશોમાં ત્યજી દેવાનો એ અર્થ થાય છે કે સ્ત્રીઓ ઘરેલું હિંસા માટે પુરુષ વિરુદ્ધ કોઈપણ પ્રકારની ગુન્હાની કાર્યવાહી શરૂ કરવા માટે શક્તિશાળી બનતી નથી. અને કેટલાક દેશો કે જ્યાં તેઓને રહેઠાણનો અધિકાર મળે છે ત્યાં પણ તે એ માટે દાવો કરી શકતી નથી.

મોટાભાગની સ્ત્રીઓ કે જેઓને તેમના સાસરિયાઓની સાથે છોડી દેવામાં આવી હતી અને જ્યારે તેઓ તેમના પતિ તરફથી પુરસ્કર્તા તરીકે (Sponsorship)ના દસ્તાવેજો માટે રાહ જોઈ રહી હતી ત્યારે તેમને ધીરેધીરે સ્પષ્ટતા થઈ કે તેઓના પતિ તેમ જ તેમના કુટુંબનો તેઓ માટે એવો કોઈ ઈરાદો જ ન હતો.

તેઓ લગભગ દરરોજ મને માર મારતાં. મારો પતિ પટ્ટો, હંગર કે તેના હાથમાં જે હોય તેનાથી મને મારતો. મારા સાસુ પણ મને માર મારતા. લગભગ એક મહિના પછી, મારો પતિ લંડન જતો રહ્યો. ઘર છોડતાં પહેલાં તેણે મને ધીરેથી કહ્યું : “મમ્મીની સૂચના મુજબ રહેજે - મારા તરફથી કોઈપણ અપેક્ષા ન રાખીશ.” મેં કહ્યું, “તમે મને ફોન તો કરશો ને?” તેણે કાંઈ કહ્યું નહીં, જ્યારે તેણે લંડન જવા માટે ઘર છોડ્યું; ત્યારે તેણે મને આવજો પણ ન કહ્યું. ત્યારબાદ તેનો ન કોઈ ફોન કે ન કોઈ પત્ર. મારો કહેવાતો પતિ બસ અદૃશ્ય થઈ ગયો! પાછળથી તેના ઘરમાં હું કડક દેખરેખ હેઠળ હતી. ઘરનું ફળિયું સાફ કરવા સિવાય મને બહાર જવાની પરવાનગી નહતી. ત્યાં ફોન પણ ન હતો. જાણે કે હું જેલમાં હોઉ તેવું લાગતું હતું. (મંજુ : ૩૧)

લગ્નનો હેતુ દહેજ મેળવવાનો અને સાસરીના ઘરનાઓ માટે ઘરકામ કરનાર નોકરાણી મેળવવાનો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓએ નોંધ્યું છે કે તેઓ કંઈ રીતે સામો જવાબ આપતી કે કંઈ રીતે પિડીતા તરીકેના દોષારોપણના પ્રયત્નોનો સામનો કરતી. અપૂરતા દહેજના આક્ષેપો સામે તેઓના માતા-પિતાને રક્ષણ આપવા તેમજ તેઓને નીચે પાડવાના કે હલકા દર્શાવવાના પ્રયાસો સામે તેઓનું ગૌરવ જાળવવા માટે પ્રયત્નો કરતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે ત્યજાવાની પ્રક્રિયા તરત જ શરૂ થઈ જતી, જ્યારે તેઓ તેઓના સાસરિયાઓને પડકાર આપવો શરૂ કરતી અથવા જ્યારે દહેજની રકમ આપવા માટે સતત અનિચ્છા દર્શાવતી આવી પાંત્રીસ (૩૫) સ્ત્રીઓ કે જેઓને તેઓના સાસરિયાઓ મધ્યે છોડી દેવાયેલી હતી. તેમાંની મોટાભાગની સ્ત્રીઓ ગુજરાતની આ સ્ત્રીની જેમ છેવટે ઘરની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવી હતી.

લગ્ન પછી તુરત જ, મારા સાસુ અને પતિ; જેઓએ શરૂઆતમાં કહ્યું હતું કે તેઓને કશું જ જોઈતું નથી. તેઓએ મોટરકાર અને અન્ય ખૂબ મોંઘી ચીજોની માંગણી શરૂ કરી. વળી એ માટે મારા પિતાને હેરાન કરવાનું શરૂ કર્યું. જ્યારે અમે તેમની માંગણીઓને ખાસ સંતોષી ન શક્યાં ત્યારે મારા પતિએ કહ્યું : “આપણા છૂટાછેડા હવે ખૂબ ઝડપથી થશે તને તે ગમશે?” મને લાગ્યું કે તે મશ્કરી કરે છે, પણ પાછળથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે તે ખરેખર સાચું કહી રહ્યો હતો. (નમિતા : ૨૬)

અમને જાણવા મળ્યું છે કે મોટાભાગની સ્ત્રીઓ ક્યારેક-ક્યારેક પડોશીઓ, ઘરકામ કરનાર નોકરો, તેઓના પતિના કુટુંબના કોઈ પણ સહાનુભૂતિવાળા સંબંધિઓ, તેઓના માતાપિતા કે ભાઈ-ભાંડરું સમેત વિવિધ અનૌપચારિક સ્ત્રોતમાંથી ગુપ્ત મદદ મેળવતી. અગાઉના સંશોધનો સાથે પણ આ બાબતો સુસંગત છે. (ચૌધરી અને અન્ય : ૨૦૧૪, રાઓ અને અન્ય : ૨૦૦) સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ઘરેલું હિંસા એ અંગત બાબત છે. જેઓએ એ અંગે પડોશીઓ અને મિત્રો સમક્ષ ખુલાસાથી વાત કરી હતી. તેઓએ પણ શરૂઆતમાં ગર્ભિત રીતે આવી હિંસાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ તેમની મેળે જ તેમના કુટુંબના સભ્યોને સામેલ કરીને, દુર્વ્યવહાર ને હળવો કરવા માટે એ કરનાર સાથે વાટાઘાટો કરીને,

સારો વ્યવહાર કરવાની ખાતરી મેળવીને લગ્નને ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતી. ઉપર્યુક્ત યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ કે જે પિતૃપ્રધાન ગોઠવણીઓ સાથે બાંધ-છોડ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ મહદ્અંશે અસરકારક નીવડતી નથી. એ રીતે આ સંશોધન ચૌધરી અને અન્ય (૨૦૧૪)ના તારણોને અનુમોદન આપે છે.

ક્રમશઃ વધતી હિંસાને ટાળવા માટે, પિયરના ઘરે ટૂંકા રોકાણના સ્વરૂપે કૌટુંબિક આધાર મળતો. અથવા તો અનેક દાખલાઓમાં થોડા વખત પછી હિંસાને હળવી કરવા માટે પતિના કુટુંબ સાથે વાટાઘાટ કરવામાં આવતી કે પછી દહેજનું સ્કવણું કરવામાં આવતું. પરંતુ આ બધાં હિંસા થયાં પછીના તેને હળવી કરવાના પ્રયાસો રહેતા. સ્ત્રીઓમાં નાનપણથી સમાજિકરણ દ્વારા જે મૂલ્યો આંતરિકૃત કર્યા હોય છે એ મુજબ બાંધછોડ કરીને અને સતત અનુકૂલન સાધીને તેઓ લગ્ન-જીવનને ટકાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. આ બાબતે સ્ત્રીના પિયરીયાઓનો ટેકો પણ શરતી બની રહેતો હતો. (અહમદ-ઘોષ : ૨૦૦૪, પંચનદેશ્વરન અને કોવેરોલા : ૨૦૦૫) અમારા સંશોધનની ચોથા ભાગની ઉત્તરદાતા સ્ત્રીઓ હિંસા અસહ્ય બનતાં તેમના પિતાના ઘરે જતી રહી હતી.

મને કોઈ જગ્યાએ જવાની કે કોઈની પણ સાથે વાત કરવાની પરવાનગી ન હતી. એક દિવસ મારા ઘરકામ કરનાર બહેન હાજર હતી. મેં તેને વાસણ સાફ કરવા આપ્યાં અને મેં તેનો મોબાઈલ વાપરવા માટે માંગ્યો. સદ્દનસીબે મારા ભાઈએ ફોન ઉપાડ્યો, મેં તેને આવવા અને મને ઘરે લઈ જવા કહ્યું. તેણે મને બીજે દિવસે આવવા જણાવ્યું. પણ મેં કહ્યું, “ના, આજે જ આવ, આવતી કાલે તું મને જીવતી નહીં જોઈ શકે.” (મંજુ : ૩૧)

મારી પાસે બીજો કોઈ જ વિકલ્પો ન હોવાથી હું ઈટલીથી પાછી આવી ગઈ. તે મારા કુટુંબ પાસેથી પૈસા માંગતો રહ્યો અને આખો વખત મને માર મારતો રહ્યો. હું પાછી આવીને જ્યારે મારા સાસરીના ઘરે ગઈ ત્યારે મારા સાસુએ પૂછ્યું : “જો તે ઈચ્છે તો તેને ફરી લગ્ન કરી લેવા દે, તું એવું વિચારીને અમારી સાથે, અમારા ઘરમાં રહે કે તારો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે અને તું વિધવા છે.”... મેં કહ્યું, સાડું, તમારી મિલકતનો મારા પતિનો ભાગ અમારા દીકરાને નામે કરી દો, જેથી મને આ ઘરમાં થોડી

સલામતી લાગે. મારા સસરાએ ઈન્કાર કરી દીધો અને કહ્યું, “એ કદી શક્ય નથી.” તેઓ મને તેઓના ઘરમાં માત્ર સાફસફાઈ અને રસોઈ બનાવવા માટે જ રાખવા માંગતા હતાં. તેઓ એવું કહેવા માંગતા હતાં કે મારા પતિને બે કુટુંબો હોઈ શકે. તેઓએ આગ્રહ રાખ્યો કે અમે કોઈને સત્ય ન જણાવીએ. મારો પતિ મને ફોન કરીને અમને ડરાવતો; “હું બાળકનું શાળામાંથી અપહરણ કરાવડાવી દઈશ, પછી તું શું કરીશ?” હાલમાં પણ તે છૂટાછેડા નથી ઈચ્છતો, તે મને તેના માબાપ સાથે રાખવા જ ઈચ્છે છે. (સતિંદર : ૩૪)

પુરુષ અને તેનું કુટુંબ સ્ત્રીઓ પર જોહુકમી, દુર્વ્યવહાર અને શોષણ કરવા સમર્થ હતાં, તેઓ નિશ્ચિત હતાં કારણ કે એમની જાણકારી મુજબ ભારતમાં અને સરહદપારના દેશોમાં સ્ત્રીઓ કાનૂની માળખા દ્વારા રક્ષિત હોતી નથી. જે દેશોમાં સ્ત્રીઓને આ પ્રકારે રક્ષણ મળી રહે છે; ત્યાં રહેતા પુરુષો તેઓની પત્નીઓનો ભારતમાં યુક્તિ-પૂર્વકનો ત્યાગ એ રીતે કરે છે કે તેઓ સ્ત્રીઓ કોઈપણ પ્રકારના સંસાધનો કે અધિકારોથી વંચિત થઈ જાય. લગ્ન અને છોડી દેવાની ઘટના વચ્ચેનો સમયગાળો વધતો-ઓછો રહેતો, કેટલીક સ્ત્રીઓને તો તેના લગ્નના માત્ર બે જ અઠવાડિયાની અંદર તેઓની દહેજની રકમ નક્કી થઈ ગયાં પછી ત્યાગી દેવામાં આવી હતી, જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ; કે જેઓને તેઓના સાસરિયાઓની મધ્યે છોડી દેવામાં આવેલી; તેમની કેટલીકને કાઢી મૂકવામાં આવી એ પહેલા આઠ વર્ષો સુધી ત્યાં જ રહી; તો કેટલીકે હિંસાને કારણે સાસરીનું ઘર છોડી દીધું હતું. મોટાભાગની સ્ત્રીઓનું લગ્ન-જીવન બે થી ત્રણ વર્ષો સુધી લંબાયું હતું.

કમલપ્રીતની જીવન-વાર્તા

કમલપ્રીતના માતા-પિતા ખેતી કરે છે અને પંજાબના એક નાના શહેરમાં રહે છે. તેના કુટુંબને યુકેમાં રહેતા કુટુંબના અમનદીપ તરફથી લગ્ન માટેનું કહેણ મળ્યું; કમલપ્રીત હજુ કોલેજમાં હતી છતાં પણ તેઓએ સગાઈ કરી નાંખી અને આઠ મહિના પછી લગ્ન કર્યા હતાં. અમનદીપના કુટુંબને દહેજ જોઈતું ન હતું. પણ તેઓ ઈચ્છતા હતાં કે કમલપ્રીતનું કુટુંબ ભવ્ય લગ્નસમારંભ ગોઠવે અને તેઓના સંબંધીઓને ઘરેણા અને સોનાની ભેટ-સોગાદો આપે. લગ્ન પછી તેઓ યુકે પાછા ફરે એ પહેલા પંદર (૧૫) દિવસ માટે કમલપ્રીત તેના પતિના કુટુંબ સાથે રહી હતી.

જ્યારે તે થોડા મહિનાઓ પછી યુકે આવી ત્યારે અમરદીપ તેને સતત રોક-ટોક કર્યા કરતો હતો કારણ કે તે યુકેની છોકરીઓ જેવી ન હતી, વળી અમનદીપ એવું ઈચ્છતો હતો કે કમલપ્રીત તેની અપેક્ષા પ્રમાણેના ચોકઠામાં ગોઠવાઈ જાય અને તે રીતે બદલાઈ જાય. અમનદીપને તેનામાં સહેજપણ રસ ન હતો. એ કારણે કમલપ્રીત અસ્વસ્થ હતી. તેણે “ફૂડ પ્રોસેસિંગ ફેક્ટરી” (Food Processing Factory) માં કામ શોધી લીધું; તેમજ કુટુંબના જવેલરીના સ્ટોરમાં મદદ કરવાની શરૂઆત કરી. તેણે પોતાના કાર્યને વધારે સમય આપવો શરૂ કર્યો. કારણ કે તે પોતાના ઘરમાં દુઃખી હતી. અમનદીપે, તેને કહ્યું કે તેની પાસે કમલપ્રીતને આપવા માટે પૈસા નથી. પરંતુ જ્યારે કમલપ્રીત વધારે સમય કાર્ય કરતી હતી ત્યારે અમનદીપ તેને મળતી મોટાભાગની કમાણી તેના પોતાના માતા-પિતાને આપવાની ફરજ પાડી. એ દરમિયાન, અમનદીપે અલગ રૂમમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું અને તે કમલપ્રીતના સહવાસને અવગણવા લાગ્યો. કમલપ્રીતને શંકા થઈ કે અમનદીપે તેના કુટુંબના દબાણને કારણે લગ્ન કર્યા હતાં અને કમલપ્રીતે તેનાં લગ્નના દ્વિધાયુક્ત કે અસ્પષ્ટ દરજ્જાને અનુલક્ષીને અમનદીપ અને તેના કુટુંબને પડકાર આપવાનું શરૂ કર્યું.

અંતમાં કમલપ્રીતે તેના ભાઈને તેની પરિસ્થિતિ અંગે વાત કરી. પરંતુ તેના માતા-પિતા એવું નહોતા ઈચ્છતા કે તે પાછી આવે. જ્યારે તે ભારત પાછી ફરી ત્યારે તેને લાગ્યું કે તે જ્યાં ગઈ ત્યાં તેને તેના લગ્નના દરજ્જા અંગેના પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડ્યો. તેણે જોયું કે ભારતમાં તેના સંજોગો વધારે બદલતર હતાં. આથી તેણે યુકેમાં પાછા જવાનું નક્કી કર્યું.

એક મહિના પછી જ્યારે તે યુકેના એરપોર્ટ પર પહોંચી, ત્યારે તેને કાયમી વસવાટ નિશ્ચિત કરતાં અધિકારીઓ દ્વારા રોકવામાં આવી, તેઓએ જણાવ્યું કે તેને યુકેમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર નથી. આ સાંભળીને તે ગભરાઈ ગઈ. તે તેના પતિએ મોકલેલા દસ્તાવેજોની બંગ ખોલવા લાગી. ત્યારે તેને અહેસાસ થયો કે મહિનાઓ પહેલા તેણે મેળવેલા યુકેના પાર્સલમાં છૂટાછેડા માટેની નોટિસ હતી અને તેમાં છ અઠવાડિયામાં તેને પ્રતિભાવ આપવા જણાવાયું હતું. છેલ્લે તેણે તેની પાસે રહેલા પૈસામાંથી મોટાભાગના પૈસા ખર્ચીને દિલ્હી પરત આવવાની ટિકિટ ખરીદી.

આખરે દિલ્હીમાં આવીને તેણે તેના માતાપિતાને જે કંઈ બન્યું હતું એ બધું કહ્યું. તેઓ પોલીસ અધિકારીઓ, સ્ત્રીઓ માટેના સેલમાં તેમ જ એક રાજકારણી પાસે ગયાં. તેણે પોલીસ ફરિયાદ નોંધાવી. પરંતુ તેને મદદ કરવા કોઈ સમર્થ ન હતું. છૂટાછેડાની કાર્યવાહી માટેની સૂચનાનો પ્રતિભાવ આપવાનો સમયગાળો પૂરો થઈ ગયો હતો; તેથી જે કંઈ બની ગયું હતું તેના પર તેનું નિયંત્રણ રહ્યું ન હતું. યુકેમાં છૂટાછેડા થઈ ગયાં. હવે અમનદીપ મુક્ત છે. લગ્ન

ભારતમાં નોંધાયા હતાં. આથી કમલપ્રીતે ભારતમાં અનેક ફરિયાદો નોંધાવી. (પણ કાર્યવાહી આગળ ચાલી નથી.) અમનદીપના કુટુંબને લગ્નસમારંભ દરમિયાન કમલપ્રીતના માતા-પિતા તરફથી મળેલી તમામ જર-જવેરાત કે ઘરેણાં તેમ જ તેને પોતાને માતા-પિતા તરફથી મળેલા વ્યક્તિગત ઘરેણાંઓ હજુ પણ અમનદીપના કુટુંબની પાસે જ છે. તેને કેટલાક વર્ષો થવા છતાં કોઈપણ પ્રકારનાં પગલાં લેવાયાં નથી. કમલપ્રીત માટે કોઈ ન્યાય નથી. તેણે એક નોકરી શોધી લીધી છે અને હવે એ નાણાંકીય રીતે સલામત છે.

ઘરેલું હિંસામાંથી બચાવ : ત્યજાયા પછીના સ્ત્રીઓના ન્યાય મેળવવા માટેના પ્રયાસો

પારકા દેશનાં કાયદાઓની જાણકારીના અભાવે ત્યક્તા સ્ત્રીઓને નુકશાન પહોંચ્યું છે. કારણ કે તેમના પતિઓએ પરદેશી રાષ્ટ્રોની કાનૂની વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ પોતાના લાભ માટે કર્યો છે. ભારતમાં છૂટાછેડા લેવા માટેની કોર્ટની કાર્યવાહીમાં લગ્ન કરેલા બંને પક્ષોની હાજરી અને ભાગીદારી જરૂરી હોય છે; જ્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં મોટાભાગની કાનૂની વ્યવસ્થામાં છૂટાછેડાની કાર્યવાહી માત્ર એક તરફી ભાગીદારીને પણ માન્ય કરે છે, આથી જ્યારે પતિઓ એક પક્ષીય છૂટાછેડાની કાર્યવાહી કરે છે ત્યારે મોટાભાગની સ્ત્રીઓ એ અંગે જાણતી નથી હોતી કે આવું કંઈક થઈ રહ્યું છે. આથી કેટલીક સ્ત્રીઓને એ અંગે સૂચના મળી તોપણ તેઓ તેમને મોકલેલા દસ્તાવેજોનો અર્થ સમજી ન શકી; અને જેઓ સમજી શકી હતી, તેઓ પાસે એવા કોઈ સ્ત્રોત કે સંસાધનો ન હતાં કે તે પોતાની જાતને અન્ય દેશની કોર્ટ કચેરીમાં રજૂ કરી શકે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તેના પતિના દેશમાં છૂટાછેડાની કાર્યવાહી પૂરી થઈ ગયાં પછી પણ સ્ત્રીઓ એ અંગે અજાણ જ હતી. ભારતમાં ન્યાયાલયના કિસ્સાઓને ઉકેલવામાં વર્ષો વીતી જાય છે. જ્યારે યુકેમાં કાનૂની કાર્યવાહીના પ્રતિભાવ માટે આપવામાં આવતો છ (૬) અઠવાડિયાનો સમય સ્ત્રીઓ સમજી શકી નથી. આથી સ્ત્રીઓને તેઓનું દહેજ પાછું મેળવવું કે તેઓના બાળકો માટે ભરણ-પોષણ પ્રાપ્ત કરવા સહિતની કોઈપણ પ્રકારની નાણાંકીય ગોઠવણીની કોઈ તક રહેતી નથી.

સંશોધનના તમામ ઉત્તરદાતાઓમાંથી ચાર સ્ત્રીઓએ પોલીસની મદદ પણ માંગી હતી, એ સાથે કેટલાકે તેઓના પતિ અને કે સાસરિયાઓ

વિરુદ્ધ પોલીસ-ફરિયાદ પણ નોંધાવી હતી. તેમાંથી બહુ ઓછી સંખ્યાની સ્ત્રીઓ ન્યાયકીય કાર્યવાહીમાં જોડાઈ હતી. સ્ત્રીઓ માટેના રાષ્ટ્રીય કમિશન (National Commission for Women-NCW) ના અંદાજ મુજબ માત્ર પંજાબમાં જ ૧૫,૦૦૦ થી વધારે ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓ છે. બિન-નિવાસી ભારતીય અને સ્ત્રી પાંખ (Non Residencial Indian - NRI & Women Wing) ની માહિતી મુજબ ૨૦૧૨-૨૦૧૪ની વચ્ચે ૧૮૮ (એકસો નેવ્યાસી) નોંધાયેલી પ્રથમ માહિતી દર્શક નોંધ (First Information Report - FRI)⁷ ને અનુસરીને પંજાબમાં એન.આર.આઈ. પોલીસ સેલમાં ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓની માત્ર ૫૬૧ (પાંચસો એકસઠ) ફરિયાદો થઈ હતી. બાકીની ફરિયાદો અરસપરસ સમાધાનમાં પરિણમી હતી. તો કેટલીકમાં પોલીસોને પૂરતા પૂરાવાઓનો અભાવ જણાયો હતો. ઘરેલું હિંસાનાં અન્ય સ્વરૂપો અંગે પણ એ માની લેવું વાજબી ગણાશે કે ઘણી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ પોલીસ પાસેથી મદદ મેળવતી નથી.

સમાધાન માટેના સ્ત્રીઓના પ્રારંભિક પ્રયત્નો :

શરૂઆતના તબક્કે જ સ્ત્રીઓ અને તેમના કુટુંબીઓ સ્ત્રીઓના સાસરિયાઓ સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે, ગામના વડીલો અને કોમના નેતાઓ પાસે પહોંચી જતાં હતાં. જો કે નિષ્ફળ જાય તો સ્ત્રીઓ તેઓના પતિ અને કુટુંબની સાથે વાટાઘાટ માટે ગુનાની ન્યાયિક કાર્યવાહી (Criminal Justice Processes) નો ઉપયોગ કરતી હતી. સામાન્ય રીતે પોલીસે પણ મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા ભજવવાનું સ્વીકાર્યું હતું. પંજાબના એન.આર.આઈ. સેલના એક પોલીસ ઓફિસરે જણાવ્યું કે :

સમાધાન માટે સૂચનાઓ આપવી એ પોલીસની ફરજ નથી પરંતુ અમે એનઆરઆઈ સેલમાં સલાહ આપીએ છીએ અને ત્યજાયેલાઓના કિસ્સાઓમાં નાની-નાની ગેરસમજોનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થતો હોય છે. જેથી કરીને લગ્નને બચાવી શકાય. જો પુરુષનું કુટુંબ કોઈ પ્રતિભાવ ન આપે તો અમને ખ્યાલ આવી જાય છે કે તેઓ દહેજની માંગણીઓ અને

⁷ પિડીતાઓ દ્વારા પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવી; ત્યારથી ગુનાહિત ન્યાયની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

સ્ત્રીઓની શારીરિક કે માનસિક યાતના કે રિબામણી કરે છે. ત્યારે કેસને દાખલ કરવામાં આવે છે.

જ્યાં સ્ત્રીઓને તેના સાસરીના ઘરેથી કાઢી મૂકવામાં આવી હોય, ત્યારે જે વકીલો ત્યક્તા સ્ત્રીઓના કિસ્સાઓ સાથે સંકળાયેલા હોય છે તેઓ પણ સંબંધના પુનઃસ્થાપનને જ આદર્શ ઉકેલ સમજે છે. પંજાબના એક નાના ટાઉનમાં કાર્યરત આ વકીલે જણાવ્યું કે : “મારા વ્યક્તિગત મત મુજબ મારે કહેવું જોઈએ કે છોકરીએ કોઈ પણ રીતે તેના સાસરીના કુટુંબની અંદર જ પુનઃસ્થાપિત થવું જોઈએ અને ત્યાં જ ઠરીકામ થઈને રહેવું જોઈએ.” જ્યારે છૂટાછેડા મહદ્ અંશે સામાજિક લાંચનરૂપ બને છે એ સંદર્ભમાં; લગ્ન પછી સ્ત્રીઓને તેના માતા-પિતાના ઘરમાં પણ યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી. સાસરીના ઘરેથી કાઢી મૂકવામાં આવેલી ઘણી સ્ત્રીઓ; તેમની સાસરીના રહેઠાણમાં જ પુનઃસ્થાપિત થવા માટે પોલીસની મદદ મેળવતી હતી. તેઓના સાસરિયાઓ અને / કે પતિ દ્વારા દુર્વ્યવહાર અને હિંસા થતી હોવા છતાં ઘણી ખરી સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે જો તેઓના પતિ તેમની જવાબદારી સ્વીકારે તો તેઓ તેમની સાથે રહેવાની ઈચ્છા (જ) રાખતી હતી. સ્ત્રીઓની નાની લઘુમતીએ; તેઓના પતિએ કોઈપણ પ્રકારની જવાબદારી ન લીધી હોય તો પણ તેવી સ્ત્રીઓએ સાસરિયાઓ સાથે રહેવાની તૈયારી બતાવી હતી. જો આમ ન થાય તો અથવા તો જ્યારે હિંસા અસહ્ય બને ત્યારે સ્ત્રીઓ તેઓનું દહેજ પાછું મેળવવા માટે અને નાણાંકીય સ્થિરતા મેળવવા માટે પોલીસની મદદ લેતી હતી.

સામાજિક દબાણ અંગેની ચર્ચા જે સ્ત્રીઓ અને તેના કુટુંબોની પોલીસ તરફની અપેક્ષાઓને ઘડે છે તેના સંદર્ભમાં પંજાબના આ વરિષ્ઠ અધિકારીએ પ્રસ્તુત વ્યવહાર અંગે પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યા.

પોલીસોએ મધ્યસ્થી બનવાનું નથી હોતું; આમ છતાં પણ તેઓને મધ્યસ્થી થવાની ફરજ પડે છે. વિલંબિત ન્યાય એ ન્યાયનો ઈન્કાર છે. એક સ્ત્રીને તમે જેનો અંત જણાતો નથી તેવી કાર્યવાહીમાં હાજર રહેવા માટે ફરજ ન પાડી શકો, કાનૂની પ્રક્રિયાઓ ધીમી હોય છે. ને એક સ્ત્રી માટે ગામડાથી શહેરની કોર્ટમાં આવવા માટે કરવી પડતી મુસાફરી પણ મુશ્કેલ હોય છે. કારણ કે તેમાં વારંવાર મુદતો પડે છે. વળી તે એટલી મુસાફરી

કરી શકતી નથી હોતી; તેની સાથે કુટુંબના એક સભ્યએ જવું-આવવું પડે છે, તે ઘણું ખર્ચાળ હોય છે. પશ્ચિમના દેશો સાથે સરખાવતા અહીં પોલીસની ભૂમિકા ઘણી જુદી હોય છે. આપણે તેને આ સંદર્ભમાં સમજવી જ જોઈએ.

પંજાબ અને દિલ્હીના એક વરિષ્ઠ વકીલ કે જેઓ ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓના કેસોના તજજ્ઞ છે તેઓની એવી દલીલ છે કે પોલીસ સ્ટેશનમાં મધ્યસ્થીની પ્રક્રિયા ઘણે અંશે ખામીયુક્ત હોય છે.

પોલીસો મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા ભજવવા માટે ન તો સંવેદનશીલ હોય છે કે ન તો કાનૂની રીતે સજજ હોય છે. હું નથી માનતો કે પોલીસ સ્ટેશનો દ્વારા અસરકારક મધ્યસ્થી મેળવી શકાય, પણ જો તે ન્યાયાલયના માર્ગદર્શન હેઠળ, મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા ભજવતા સેલ દ્વારા કરવામાં આવે તો એ થઈ શકે. એટલું જ નહીં એ તેઓને (કોઈપણ તરફી) સ્વીકાર માટે દબાણ કે ફરજની અનુભૂતિ કરાવવા કરતાં બંને પક્ષોને યોગ્ય સમજૂતી પૂરી પાડી શકે, આપણને આ પ્રકારના સંસ્થિકૃત વાતાવરણ અને વ્યાવસાયિક રીતે ઉકેલ આપી શકે તેવા કાર્યક્રમોની જરૂર છે.

પોલીસ સમક્ષ કેસ નોંધાવવાના સ્ત્રીઓના અનુભવો :

છેલ્લા બે દાયકાઓથી નારીવાદી દરમિયાનગીરીએ ઘરેલું હિંસાને એક ઘટના કેન્દ્રી સમજૂતીમાંથી, હિંસાની ઘટનાઓની સંખ્યા તેમ જ ગંભીરતા પરથી ધ્યાન હટાવીને ઘરેલું હિંસા એ “સ્વતંત્રતાની વંચિતતા” (deprivation of liberty) હોવા અંગે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. સખ્તાયુક્ત નિયંત્રણની વિભાવના (સ્ટાર્ક : ૨૦૦૭) ઊંડી સમજ ધરાવે છે કેમ કે નરી ઈજાથી ઉપર ઊઠીને ઘરેલું હિંસાથી થતાં નુકસાનને તે સમજે છે. સ્ટાર્ક દલીલ કરે છે કે શારીરિક અને જાતીય દુરુપયોગ એ સર્વસામાન્યરીતે નિયંત્રણ, ધાક-ધમકી અને અલગતાની ત્રણ મહત્વની યુક્તિઓ સાથે સંકળાયેલો છે. ગાંગોલી અને રેવ (૨૦૧૧) દલીલ કરે છે કે ઘરેલું હિંસા એ સામાન્ય રીતે ગંભીર શારીરિક ઈજા, મૃત્યુ કે દહેજ સંબંધિત હિંસાની સમક્ષ છે. ભારતમાં આ સમજૂતી, ન્યાય તેમ જ કાનૂની વ્યવહારમાં અભિવ્યક્ત થતી નથી. ભારતમાં ઘરેલું હિંસા સાથે સંબંધિત મુખ્ય કાયદો એ પરિચ્છેદ ૪૯૮-ક છે, જ્યારે પરિચ્છેદ ૩૦૪-ક દહેજ સંબંધિત હિંસા સાથે સંકળાયેલી છે. ૪૯૮ - ક એ પરિણિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તેઓના સાસરીના ઘરમાં તેઓ પર આચરવામાં આવતી

કૂરતા અને શારીરિક માનસિક નિર્દયતા તરીકે ઘરેલું હિંસાને યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યાબંધ કરે છે. પોલીસ આ કાનૂનનો ઉપયોગ અનિચ્છાએ કરતી હોય છે. સિવાય કે તે દહેજના દાવા સાથે સંકળાયેલી હોય. પોતાના દીકરાના ભરણ-પોષણ મેળવવા માટે વર્ષો સુધી લડત આપનાર પંજાબના નાનકડાં ટાઉનની એક સ્ત્રીએ દર્શાવ્યું કે :

અમને જે અનુભવ થયો એ એ છે કે પોલીસનું વલણ કેસોને ન નોંધવાનું હોય છે. તેઓ ઈચ્છતા કે સમાધાન/ સમજૂતી કોર્ટની બહાર જ થાય. તેઓ પોતાની જાતને આ જટિલ કાર્યવાહીમાં સંડોવવા માંગતા ન હતાં. આથી તેઓ અમારા વિચારોને; તેઓનાં વિચારો મુજબ ફેરવી દેતાં હતાં. આપણા કાયદામાં ઘરેલું હિંસાની યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. ખાસ કરીને મનોવૈજ્ઞાનિક યાતના/રિબામણી તેમ જ શોષણને યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યાબદ્ધ કર્યા નથી. હું કોર્ટમાં કેસ કરવા ઈચ્છતી હતી. પણ બધાં મને કહેતા કે તે ૬ થી ૮ (૬ થી આઠ) વર્ષો જેટલો ઘણો લાંબો સમય લેશે. (સતિંદર - ૩૪)

ચાર કિસ્સાઓમાં પોલીસની દરમિયાનગીરીએ બે કુટુંબો વચ્ચે સત્તાના અસમતુલનને ફરી સ્થાપિત કરવામાં ભાગ ભજવ્યો હતો. આ સ્ત્રીઓએ ઘરેલું હિંસા અને દહેજના કાયદાનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને તેમના પતિ અને કે સાસરિયાઓ ઉપર પોલીસ કેસ કર્યો અને નાણાંકીય સમજૂતી પ્રાપ્ત કરી, જેનાથી તેઓ સંતુષ્ટ હતાં, એ દ્વારા તેઓ તેના ભાવિ માટે સલામતી હાંસલ કરી શક્યાં હતાં. એક સ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે :

હું પોલીસ સ્ટેશનમાં ગઈ, મારા શરીર ઉપર માર માર્યાના ચિન્હો તાજાં અને જોઈ શકાય તેવાં હતાં. આથી ઘરેલું હિંસા કાનૂન પરિશિષ્ટ ૪૯૮ - ક હેઠળ ફરિયાદ નોંધવામાં આવી હતી. મેં ઘેર આવીને મારા દીકરાની સાથે ઘર છોડ્યું. મેં કશું જ લીધું નહીં પણ મારા પતિએ મારા દીકરાને આપેલું લેપટોપ લઈ લીધું હતું. એ બાબતે મારા સાસુ અને નણંદે મારી વિરુદ્ધ કેસ કર્યો, આથી પોલીસે મને ઘરમાંથી ચોરી કરવા માટે જેલમાં પૂરી દીધી. હું ત્રણ દિવસ સુધી જેલમાં રહી. હું મારી વાત પર અડગ રહી કે મારા દીકરાને તેના પિતાએ લેપટોપ આપ્યું છે તેના સિવાય એકપણ વસ્તુ

મેં લીધી નથી. હું લેપટોપ તો મારી સાથે જ લઈ જવાની હતી ત્યાં હાજર રહેલા પોલીસ અને વકીલોને પણ મારી વાતમાં સત્ય જણાયું. આથી તેઓએ મને અને મારા માતા-પિતાને ઘરે જવાની પરવાનગી આપી. પણ છેવટે અમે સમાધાન જ કર્યું, અને તેઓએ મને ૧૫ લાખ રૂ. (₹૧૫૦૦૦) આપ્યાં મેં તેમાંથી કેટલીક રકમ મારા દીકરા માટે “ફિક્સ ડિપોઝીટ” કરાવી છે, અને બાકીની રકમમાંથી મળતું વ્યાજ અમને ઘર ખર્ચ માટે મદદરૂપ થાય છે. (ઓખાબેન - ૪૨)

ગંભીર શારીરિક ઈજા જેવા જોઈ શકાય તેવા પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓના અભાવે અને ક્યારેક આવા પુરાવાઓ હોવા છતાં ઘણી સ્ત્રીઓએ જણાવ્યું હતું કે પોલીસ એફ.આર.આર. દર્જ કરવાની અનિચ્છા ધરાવે છે. જે સ્ત્રીઓ ગુનાહિત ન્યાયિક વ્યવસ્થા દ્વારા વાટાઘાટ કરીને પોતાની રીતે પ્રયત્ન કરતી તેઓને જણાવ્યું કે આ આખી કાર્યવાહી ખર્ચાળ, સમય બગાડનારી અને વ્યક્તિને અસમર્થ/અક્ષમ કરી દેનારી છે. પંજાબના એક ટાઉનમાં રહેતી સ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે :

મારા પતિ મને પસંદ કરતાં ન હતાં, મારા સાસરિયાઓએ મને ઘરની બહાર કાઢી મૂકી હતી. મારે બે નાનાં બાળકો હતાં, હું શું કરી શકવાની હતી? અમે કેસ દર્જ કર્યો... બસ એટલું જ... લોકોએ અમારો લાભ લેવો શરૂ કર્યો. અમે જેની પણ પાસે જઈએ; તેઓ અમને કેટલીક નકામી સલાહ આપતા; અને અમારી પાસેથી લાંચ સ્વરૂપે પૈસા પડાવતા... બધાંને પૈસા જ જોઈતા હતા, તેઓ અમને ખૂબ હેરાન કરતાં, અમે લગ્નની નોંધણી કરાવી ન હતી; પણ અમારી પાસે ફોટાઓ હતા. “આ પુરાવો કામ નહીં કરે, પેલો કામ નહીં આવે... એ માટે આ કે તે દસ્તાવેજો લઈ આવો વગેરે વગેરે...” તેઓ ગુરુદ્વારામાંથી કે જ્યાં અમે પરણ્યાં હતાં ત્યાંથી દસ્તાવેજો લઈ આવવા માટે કહેતા. જ્યારે અમે એ મેળવ્યાં ત્યારે કહ્યું ગ્રંથિ (પુજારી) કોણ હતાં? અમારે તેનો પુરાવો જરૂરી હતો, આથી અમે મોટરકાર ભાડે કરીને ગ્રંથિને કોઈપણ રીતે લઈ આવ્યાં અને પાછા મૂકી પણ આવ્યા. ભાડાની મોટરકાર, પેટ્રોલ, તેમનું જમવાનું અને રહેવાનું આ બધું જ અમારે ચૂકવવું પડ્યું. આપણી વ્યવસ્થામાં કોઈપણ કાર્યવાહી સરળતાથી નથી થતી, બરાબરને? ત્યાર પછીની વ્યક્તિ કહેતી “તેઓ કામમાં હતાં, આવતી કાલે કે પછીથી

આવો વગેરે..” આ રીતે એ મહિનાઓ સુધી ચાલ્યું અને અંતે પુરુષના કુટુંબે પોલીસને લાંચ આપી અને તેનું કોઈ જ પરિણામ ન આવ્યું, અમે તો એ બધાં નાણાં નકામાં જ ગુમાવ્યાં. (જસમિંદર : ૩૪)

કેટલાક કિસ્સાઓમાં સ્ત્રીઓએ પોલીસની નિષ્ક્રિયતા માટે લાંચ અને ભ્રષ્ટાચારને જવાબદાર ગણાવ્યાં. કારણ કે છોકરાંના સાસરિયાઓને ઘણો મોટો વધારાનો નાણાંકીય સ્ત્રોત હોવા ઉપરાંત તેઓના દીકરા તરફથી પણ પૈસા મોકલાતા હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીઓના માતા-પિતા ક્યારનાયે ઘણું ગુમાવી ચૂક્યા હોય છે. તે પછી કુટુંબના ઘણાં ટાંચા સ્ત્રોતને તેઓએ અનિચ્છાએ વાપરવા પડે છે.

મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે મારો પતિ લગ્ન કરવા માટે ભારતમાં આવ્યો હતો, મેં પોલીસ સ્ટેશનમાં એફ.આઈ.આર. નોંધાવી અને તેની ધરપકડ થઈ તેમ જ તેનો પાસપોર્ટ પણ જપ્ત કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેણે પોલીસને લાંચ આપીને તેનો પાસપોર્ટ પાછો મેળવ્યો. ને બીજે જ દિવસે તે દેશ છોડીને જતો રહ્યો. (ભાવિ - ૫૦)

મોટાભાગની સ્ત્રીઓ માટે કોઈ સંતોષકારક ઉકેલ ન હતો. કારણ કે પોલીસ કેસ નોંધતી ન હતી. આથી તેને આગળ ધપાવવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. કેમ કે પતિ અને તેનું કુટુંબ પરદેશમાં કાયમી નિવાસ ધરાવતા હતાં અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં પોલીસ જરૂરી ધ્યાન આપતા ન હતાં. પંજાબના એક પોલીસ ઓફિસરે જણાવ્યું કે :

જો પુરુષ અને તેનું કુટુંબ બધા જ પરદેશમાં હોય તો અમે ઈમેઈલથી તેમનો સંપર્ક કરવા પ્રયત્ન કરી શકીએ અને કેસ નોંધીએ. કોર્ટ તેને ખુલ્લે-ખુલ્લા ગુનેગાર (Proclaimed offender) જાહેર કરે છે અને જુઓ અને પકડો (Lookout) પરિપત્ર બહાર પાડે છે. પરંતુ જો તે ક્યારેય પાછો ન ફરે તો અમે શું કરી શકીએ?

સ્ત્રીઓના કાનૂની-કાર્યવાહીના અનુભવો :

અમે મુલાકાત લીધી તેની લગભગ ચોથા ભાગની સ્ત્રીઓ એક સમયે કોર્ટની કાર્યવાહી સાથે સંકળાયેલી હતી અથવા તો અત્યારે કાર્યરત છે.

તેમની મોટાભાગની સ્ત્રીઓ તો અનેક વર્ષોથી કાર્યરત છે. પુરુષોનું અન્ય દેશોમાં રહેઠાણ, સ્ત્રીના કુટુંબની સરખામણીમાં તેમના સારા નાણાકીય સ્ત્રોતો અને લાંબા સમયની કાનૂની કાર્યવાહી વગેરે જેવા અંતરાયોનો સ્ત્રીઓએ સામનો કરવો પડતો હતો. ચાર કિસ્સાઓમાં પુરુષોના કુટુંબોએ સ્ત્રીઓના ન્યાયપ્રાપ્તિના પ્રયત્નોને જુદી જુદી પ્રયુક્તિઓ દ્વારા હેતુપૂર્વક નિષ્ફળ બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. આવી પ્રયુક્તિમાં એક તો પોતાના જ કુટુંબના જે તે પુરુષો સાથે સંબંધ નહીં હોવા અંગેની જાહેરાત વર્તમાનપત્રમાં આપવી અને બીજું જે તે પુરુષની સંપત્તિ તેના ભાઈ-ભાઈના નામે કરી દેવી. અને જે વકીલોની મુલાકાત લીધી તેઓએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે આવી યુક્તિઓ; સ્ત્રીઓના મિલકત માટેના દાવાઓને ટાળવામાં પુરુષોને મદદરૂપ બને છે. પંજાબના નાના ટાઉનના એક વકીલે તેના અસીલ માટેનો ન્યાય મેળવવાનો તેનો સંઘર્ષ દર્શાવતા જણાવ્યું કે :

મારી પાસે આ કિસ્સો છે, જેમાં પતિને તેના પોતાના નામે મિલકત હતી અમે આજીવિકા માટે કેસ નોંધ્યો. તેને બે બાળકો છે અને અમે એ કેસના સંદર્ભમાં તેની મિલકત પર દાવો કર્યો તો તેણે જૂની તારીખોના બનાવટી કરારો (Agreement) કરીને પોતાની મિલકત તેના ભાઈને વેચી દીધી હતી. એટલું જ નહીં એ પુરુષના ભાઈએ તેના વિરુદ્ધ એવો દાવો કર્યો કે તેમની વચ્ચે વેચવા માટે કરાર થયેલો અને હવે એ (પુરુષ) કરારનો અમલ કરતો નથી. જો કે એ રીતે પતિના કુટુંબના તમામ સભ્યો એક જ હતાં, તેઓએ ભેગા મળીને છેતરપિંડી કરીને સ્ત્રીને મળતી મિલકતને, તેની પહોંચની બહાર કરી નાંખી અમે આને કોર્ટમાં પડકારી રહ્યાં છીએ, તે કેટલો સમય લેશે તે કહી ન શકાય. કદાચ બીજા પાંચ થી દસ વર્ષો લાગે. પરંતુ એ દરમિયાન પત્ની પાસે તો કશું જ નથી.

પારકા દેશમાં ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓ ન્યાયકીય કાર્યવાહીનો ઉપયોગ કરી શક્તી ન હોવાથી ભારત સરકારે તેઓ પ્રત્યેની નિસ્ખતના પ્રતિભાવ સ્વરૂપે ૨૦૧૧માં અને ફંડ (એક કેસ દીઠ \$ ૩૦૦૦) શરૂ કર્યું. જેથી આવી સ્ત્રીઓ તેઓના પતિના રહેઠાણના દેશમાં કાનૂની સેવાઓ મેળવી શકે. આમ છતાં પણ સાઉથ બ્લેક સિસ્ટર્સ (South Black Sisters-SBS) ના પ્રજ્ઞા પટેલ દલીલ કરે છે કે યોગ્ય સંગઠનની પસંદગી તેમજ આ ફંડ નક્કી કરી આપવાની

પ્રક્રિયા અંગે ઘણી ઓછી પારદર્શિતા છે. યુકે રહેતા પુરુષ દ્વારા ત્યજાયેલી ૨૮ (અઠ્યાવીસ)માંથી માત્ર એક જ સ્ત્રી આ જોગવાઈ અંગે સજાગ હતી. આ કાર્યવાહી કરવા માટે યુકેનું જે સંગઠન નીમવામાં આવ્યું હતું તેનો ટેલિફોન આ સ્ત્રી પર આવ્યો. પરંતુ ત્યારબાદ એ અંગે કંઈ જ સાંભળવા મળ્યું નથી.

ત્યજવાની પરિસ્થિતિની સ્ત્રીઓ પર અસર :

ત્યજવાની અનેક અસરો થતી હતી. સ્ત્રીઓ નાણાકીય રીતે પોતાના કુટુંબ ઉપર આધારિત થઈ જતી. ત્યાં તેમને વારંવાર લગ્ન જીવનના અંત માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવતી. તેમના કુટુંબ અને મિત્રો સાથેના વિસ્તૃત સંબંધોમાં શિથિલતા આવી જતી હોવાની રજૂઆત કરવામાં આવતી. કુટુંબના સામાજિક સ્થાન/પ્રતિષ્ઠા ઉપર ખૂબ ખરાબ અસર થતી, નોકરી મેળવવી મુશ્કેલ બનતી અને નાની બહેનોના લગ્નનું ભાવિ ધૂંધળું બની જતું. ત્યજવા ઉપરાંત દહેજ ગુમાવવાનો અને પિયરના ઘરે પાછા ફરવું પડે તેવી સ્થિતિમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ જોખમકારક પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જતી. તેઓના ભાઈઓના વારસાને અનુલક્ષીને પણ ગર્ભિત ભય ઉદ્ભવતો.

અહીં બધું સરળ નથી, હું એટલું જ કહી શકું કે હું અહીં રહું છું. પણ મારો ભાઈ આખો વખત મને કહ્યા કરે છે કે મારે મારા પિતાની મિલકતનો બધો જ ભાગ છોડી દેવો જોઈએ. મારા પિતા બે મકાન ધરાવે છે અને ઘણું સારું પેન્શન મેળવે છે. પણ મારો ભાઈ કહે છે કે તે મારી સંભાળ લેશે અને મારી દીકરીનાં લગ્ન પણ કરાવી આપશે. પણ એ ત્યારે જ કે જો મને મળતો વારસો હું જતો કરું. જો હું મારો અધિકાર છોડી દઉં, મારા ભાઈ-ભાભી સાથેના સંબંધો બગડે તો હું ક્યાં જઈ? (જસ્મા : ૩૮)

જ્યાં સુધી ઔપચારિક રીતે છૂટાછેડાની કાર્યવાહી ન થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓને કાનૂની અનિશ્ચિતતામાં અને પુનઃ લગ્નના વિકલ્પના અભાવની વચ્ચે છોડી દેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને નાના ટાઉન અને ગ્રામ વિસ્તારમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે ત્યજવાની સાથે જોડાયેલું કલંક તેને વેતનવાળું કામ મેળવવામાં પણ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે.

અમારે અમારું ગામડું છોડવું જ પડે તેવું હતું; કારણ કે ગ્રામ વાસીઓ કહેતા હતાં કે, “આ છોકરીને ત્યજ દીધી છે” ગામડામાં તમે ઘરની બહાર નીકળીને કામ/નોકરી શોધો તો તેઓ પૂછશે કે “તમારા છૂટાછેડા થયા છે?” હું કહેતી “ના”, પરંતુ કેસ ચાલી રહ્યો છે. તેથી અમે શહેરમાં સ્થળાંતર કર્યું, અહીં આવતાં પહેલાં અમે નક્કી કર્યું કે અમે કોઈને કશું જ કહીશું નહિ. તેથી અહીં બધા માનતા કે મારા પતિ પરદેશ છે અને હું મારા માતા-પિતા સાથે મજાથી રહું છું. જો હું તેમને સાચું કહેત તો તેઓ મારી બાબતે પંચાત કરત. (જસમિંદર : ૩૪)

જે સ્ત્રીઓની મુલાકાત લીધી તેમાંની મોટાભાગની સ્ત્રીઓ હજુ પણ કોઈકને કોઈક ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી કે જેથી આર્થિક રીતે તેઓનું ભવિષ્ય નિશ્ચિત બને. જો કે અન્ય કેટલાકે તેમનાં મર્યાદિત નાણાંકીય સંસાધનો વાપરી નાંખ્યા પછી બધી જ આશા છોડી દીધી હતી. એક પણ સ્ત્રીને નિયમિત રીતે ભરણ-પોષણ મળતું ન હતું. જ્યારે ઘણી ઓછી સ્ત્રીઓ દહેજ પાછું મેળવી શકી હતી કે વાજબી નાણાંકીય ઉકેલ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી. ઘણી સ્ત્રીઓએ તેઓના પતિ અને સાસરિયાઓ સામે ગુનાહિત સજા (Criminal Sanctions)નો હુકમ મેળવ્યો હતો, પરંતુ તેનો કોઈ અર્થ સર્જો ન હતો. પંજાબના એક નાના ગામની આ સ્ત્રીના શબ્દો સાથે આ ચર્ચાનો ઉચિત અંત લાવીએ.

મને એ ખબર ઘણી મોડી પડી કે તેણે ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે આવો વર્તાવ કર્યો છે; છતાં પણ જો તેને કંઈ જ સહન કરવું પડતું નથી તો તે આવું જ વર્તન ચાલુ રાખશે. તે કહે છે, “તું કાંઈ જ કરી નહીં શકે, અમે કોઈ પતાવટ કરીશું નહીં.” હંમેશા મને નમાલી કહીને ધમકાવતો હતો. તે મને મેણા મારતો કે, “તું ભારતથી અહીં યુકે સુધી એકલી આવી શકીશ? તું મને શોધી કાઢી શકીશ? જો તું એમ કરી શકે તેમ હો તો કરી બતાવ.” કેટલીક વખત મને થતું કે એ બાબતે તે સાચો હતો. મારા જેવી સ્ત્રીઓ માટે કાયદાનો કોઈ અર્થ નથી. આ માણસો કે જે પરદેશ છે, તેઓને કોઈનોય ખતરો નથી. તેઓને કોઈ પહોંચી વળી શકે તેમ નથી. (જતિંદર : ૩૦)

૫. સમાપન

પ્રસ્તુત સંશોધન સરહદપારનાં લગ્નોમાં ભારતીય સ્ત્રીઓના ત્યજવાના અનુભવોને રજૂ કરે છે. તેનાં તારણો ભારતમાં કે સ્ત્રીના પતિના રહેઠાણના દેશમાં રાજ્યની સંસ્થાઓ અને પ્રાદેશિક સંગઠનો દ્વારા થવી જરૂરી હિમાયત, ન્યાય કે અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપની મદદની શોધમાં સ્ત્રીઓ જે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે તેની રજુઆત કરે છે. અહીં કેટલાક સ્થાનિક અને સરહદપારના દેશોના સંદર્ભો છે; જે પત્નીઓ સાથેના દુર્વ્યવહાર, શોષણ અને ત્યજવાની ઘટનાને રજૂ કરે છે. રાષ્ટ્રો-રાષ્ટ્રો વચ્ચેની ભૌગોલિક રાજકીય અસમાનતા લગ્ન સંસ્થાની અંદરની વિષમતાઓને વધારે છે. જેથી કરીને વરરાજા (groom)નું કુટુંબ, મહત્વનાં સંસાધનો, ગતિશીલતા, રાજ્યની સંસ્થાઓ અને કાનૂની રચનાઓની જાણકારી પર પ્રભુત્વ મેળવે છે. લગ્ન પછી દુર્વ્યવહાર અને ત્યજવાના કેટલાક બનાવો બને છે. તેમાં પુરુષને તેના કુટુંબે દબાણ કર્યું હોઈ શકે. આવા લગ્નોમાં પુરુષો માટે તો છૂટાછેડા કે પરિસ્થિતિને યથાવત્ રાખી શકવા જેવા કેટલાક માર્ગો ખુલ્લા રહે છે. પરંતુ સ્ત્રીઓ માટે તેઓ પ્રત્યે થતી છેતરપિંડી, દુર્વ્યવહાર તેમ જ ત્યજવાથી જન્મતા આર્થિક અને સામાજિક પરિણામો સામે ટક્કર ઝીલવા માટે ઘણાં મર્યાદિત ઉપાયો/માર્ગો છે. આ સંશોધનમાં મોટાભાગના કિસ્સાઓ દર્શાવતા હતાં કે; પુરુષો લગ્ન કરવાની બાબતે તેઓના કુટુંબોની સાથે સામેલ થઈ જતાં અને એ રીતે તેઓ કેટલાક લાભો મેળવતા જેમ કે તેઓ તેઓના કુટુંબ માટે સંભાળ રાખનાર, ઘરના વિવિધ શ્રમયુક્ત કાર્યો કરવા માટે નોકર મેળવે છે. તેમ જ તેમના પ્રાદેશિક જૂથમાં સમકક્ષ દરજ્જો પણ પ્રાપ્ત કરે છે તેના તારણો સૂચવે છે કે સાંસ્કૃતિક વ્યવહારો અને પ્રભાવિ સામાજિક ધોરણો કે જે પિતૃપ્રધાન નિયંત્રણ સર્જે છે. તેનાથી સ્ત્રીઓનું અવમૂલ્યન થાય છે. તેની સાથે સાથે દહેજ અને દીકરી-દીકરામાંની પસંદગીમાં દીકરાને પ્રાથમિકતા આપે છે, જે હિંસા અને ત્યજ દેવાની બાબતમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ સંશોધનમાં બધા જ કિસ્સાઓમાં અમે આ બધું પૂરાવા સાથે રજૂ કર્યું છે. વધારે મહત્વનું એ કે રાષ્ટ્રીય અને સરહદ પારના રાષ્ટ્રોની કાનૂની રચનાઓની અસમર્થતા સરહદ પારના રાષ્ટ્રોની નવવધૂઓને ખાસ વંચિતા તરીકે રજૂ કરવામાં ભાગ ભજવે છે.

સરહદપારના રાષ્ટ્રોની ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓના અનુભવો પાયાના ચાર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે એ નીચે પ્રમાણે છે : સરહદપારના દેશોના સંદર્ભમાં સામાજિક નીતિ/ જૈંડર કેવો ભાગ ભજવે છે? સરહદ પારના દેશોના સંદર્ભમાં સામાજિક જાતિ/જૈંડરની ભૂમિકા શું છે? એ માટેના કારણો કયા છે? સામાજિક નીતિ / જૈંડરની સરહદપારના દેશોમાં તેમ જ પ્રક્રિયાઓના સંદર્ભમાં શું અસરો છે અને તેમાં સમાયેલી વિચારસરણી કઈ છે ? (માહલેર અને પેસ્સાર : ૨૦૦૧, પાનું ૪૪૧) આ પ્રશ્નો પ્રત્યે ધ્યાન આપવું આપણા માટે એટલે જરૂરી છે કે સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાના ખાસ સ્વરૂપો દર્શાવવા જૈંડર અને સ્થળાંતર પરસ્પર કઈ રીતે સંકળાયેલા છે એ પરત્વે આપણે ધ્યાન આપવાનું છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં લગ્નના સંદર્ભમાં છોડી દેવાની ઘટનાને સામાન્ય રીતે સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાના સ્વરૂપ તરીકે ગણવામાં આવતી નથી. સરહદ પારના લગ્નોના કિસ્સામાં ત્યજી દેવું એ ઘરેલું હિંસાની અને સ્ત્રીઓ ઉપર સખ્ખત નિયંત્રણનો પ્રયોગ કરવો એ બંને એક સરખું મહત્ત્વ ધરાવે છે. વધારામાં યુક્તિ-પ્રયુક્તિ દ્વારા તેઓની પત્નીઓને તેમના વતનના દેશમાં છોડી દેવી અને પછી પરદેશી કોર્ટમાં છૂટાછેડા માટે અરજી દાખલ કરીને દક્ષિણ એશિયાના સ્થળાંતરિત પુરુષો પોતાની પત્નીઓ માટે કાનૂની કાર્યવાહીઓમાં તેમની ભાગીદારી ઘણું ખરું મુશ્કેલ બનાવી દે છે. પતિઓએ સ્વીકારેલી કાર્યવાહીને લઈને સ્ત્રીઓને છૂટાછેડા પછીની વાજબી સમજૂતી, બાળકોનો કબ્જો અને દહેજ પાછું મેળવવા જેવા નાણાંકીય અધિકારોથી તેઓને વંચિત રાખે છે. છૂટાછેડા સાથે કલંક જોડાયેલું હોવાથી, પિયરના કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની વંચિતતા તેમ જ છૂટાછેડા પછી પિયરના ઘરમાં વારસો અને ત્યાં રહેવાની વ્યવસ્થા વગેરેને લીધે ત્યજવાની ઘટના સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાના વધારાના સ્વરૂપ માટેનો સંદર્ભ પૂરો પાડે છે. આ સંશોધન દર્શાવે છે કે નિયંત્રણની અનેક પ્રક્રિયાઓ અને નુકશાનકારક વ્યક્તિગત કૃત્યોથી વિશેષ સરહદપારના લગ્નોમાં છોડી દેવાનું કૃત્ય સવિશેષ જોવા મળે છે. આમ તો ત્યજી દેવું / છોડી દેવું એ પોતે જ સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાનું એક સ્વરૂપ બને છે. સ્ત્રીનું જાતિગત અવમૂલ્યન એ જ તેનું કારણ અને પરિણામ બંને છે, અને સરહદપારના જાતિને અવગણીને રચાયેલા ઔપચારિક કાનૂની માળખાઓ કે જે ત્યજાયેલી સ્ત્રીઓને નિમ્ન વર્ગની નાગરિક બનાવે છે અને સ્ત્રીની આ

કક્ષા એ કોઈ પણ વ્યક્તિ, વગર કોઈ નુકસાનથી તેનો દૂરુપયોગ અને શોષણ કરી શકે છે.

આ સંશોધનમાંથી ઉદ્ભવતા સવાલોને લક્ષમાં રાખતા સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને સરહદપારના કાર્યક્ષેત્રે અનેક પ્રકારની પ્રયુક્તિઓની જરૂર પડશે. ભારતમાં સ્ત્રીઓના સંગઠનોને બળવત્તર બનાવીને અને વિશેષજ્ઞોની સેવાઓ મેળવીને તેમ જ વિસ્તૃત ભારતીય ડાયસ્પોરા ધરાવતા દેશોમાં ત્યજાયેલી પિડીતાઓને તેઓના ન્યાય માટેના પ્રયાસને આધાર પૂરો પાડીને મદદરૂપ બનશે. તથાપી એ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સ્ત્રીઓની વંચિતતાઓ નક્કી કરતાં માળખાને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે કે જેથી કાયમી ઉકેલ શોધી શકાય. આપણને દેશની અંદર અને રાષ્ટ્રીય સરહદોની પેલે પાર પણ સ્ત્રીઓના માનવ અધિકારના વધારે સારા રક્ષણની તાત્કાલિક જરૂર છે. એટલું જ નહીં તેથી આપણે ગુનો કરનારને જવાબદાર ઠેરવી શકીશું અને જવાબદાર માળખાને અને પ્રક્રિયાઓને તોડી પાડવામાં પણ મદદરૂપ થઈશું; કેમ કે તેનાથી જ કેટલાક પુરુષો સરહદપારની પત્નીઓને “વાપરીને ફેંકી દેવાની વસ્તુ”-disposable સમજે છે, તેઓને મન સ્ત્રીઓ સાથે દુર્વ્યવહારનું જાણે કે કોઈ પ્રાયશ્ચિત જ નથી.

દ. ભલામણો

યુકે માટે ભલામણો

સ્ત્રીઓના અધિકારોનું હનન કે અનાદર ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે થતું રહ્યું છે. એ બાબતે ભારતમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે અને ભારતીય ડાયસ્પોરાનું જ્યાં ઘણું વધારે પ્રમાણ છે તેવા યુકે જેવા દેશોમાં સેવા પૂરી પાડનારાઓ, ન્યાયાધિશો અને નીતિ-નિર્માણ કરનારાઓ તરફથી વ્યાપક પ્રતિભાવની જરૂરિયાત છે.

કાયમી વસવાટ અંગેની સરકારી નીતિ અને વ્યવહાર :

૧. ત્યજી દેવું એ સ્ત્રી વિરુદ્ધ હિંસાનું એક સ્વરૂપ છે અને ઘરેલું હિંસાના કાનૂન અન્વયે યુકેમાં રહેવા માટે અધિકાર સમેત મહદ્ અંશે વારંવાર ઈરાદાપૂર્વક દોષી ઠેરવીને સ્ત્રીઓને અન્ય અધિકારોથી પણ વંચિત કરવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીઓ એક વખત યુકેમાં રહેતી હતી (ગમે એટલા ટૂંકાગાળા માટે પણ), અને હજુ સુધી તે પરદેશમાં ત્યજાયેલી જ હોય, તેવી સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે ધ્યાન આપીને કાયમી વસવાટના કાનૂનમાં દર્શાવ્યા મુજબની એક સરકારી નીતિની તાત્કાલિક જરૂર છે. એ તરફ ધ્યાન આપવાની પણ તત્કાળ જરૂર છે કે આવી સ્ત્રીઓ ઘરેલું હિંસાના કાનૂન (Domestic Violence Rule - DV Rule) તેમજ રહેઠાણ અને અન્ન-વસ્ત્રથી વંચિતતા (Destitution and Domestic Violence - DDV) ને ઘરેલું હિંસા અંતર્ગત દાવો કરવા માટે અધિકારી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહીં તેની સાથે દરેક રીતે ઘરેલું હિંસાની પિડીતા તરીકે વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

૨. આવી સ્ત્રીઓને ધોરણોથી પર તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની શરતો લગાવ્યા વગર હંગામી ધોરણે વિઝા આપવા જોઈએ. આ પ્રકારના વિઝા એવી વ્યક્તિને માટે જ મંજૂર થવા જોઈએ કે જે સરકારી નીતિમાં દર્શાવ્યા મુજબની કાનૂની કાર્યવાહી માટે ગર્ભિત સાક્ષી, સહભાગી વ્યક્તિ કે પક્ષકાર બને કે જેથી આવી સ્ત્રીઓ ઘરેલું હિંસાના કાનૂન (DV Rule) નો ઉપયોગ કરે, ગુન્હાહિતતાની, કુટુંબની કે દીવાની અદાલતોની કાયદેસરની કાર્યવાહી શરૂ કરી શકે કે તેમાં સામેલ થઈ શકે અને એ રીતે સ્ત્રીઓ સશક્ત બની શકે.

૩. કાયમી વસવાટ અંગેના ૨૦૧૪ના કાનૂનમાં અરજી કરવા માટેનું માળખું માનવ-અધિકારોના કિસ્સાઓ વિરુદ્ધ ઘરેલું હિંસાની અરજીઓને વિશિષ્ટ રીતે બાકાત રાખે છે. તેમની અરજીની પૂરેપૂરી સુનાવણી થતી

નથી. પરંતુ માત્ર તેનું વહીવટી નિરીક્ષણ જ કરવામાં આવે છે, એ બાબત નથી તર્ક સંગત કે નથી સ્વીકાર્ય. ઘરેલું હિંસાનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીને કોર્ટમાં અરજી કરવાનો પૂર્વ અધિકાર હોવો જોઈએ. એક ઘરેલું હિંસાની અરજી એ ગર્ભિત રીતે માનવ-અધિકારોની ઘટનાને નથી સૂચવતી એવું કહેવા માટે કોઈ એવી ન્યાયકીય નીતિ ન હોઈ શકે.

૪. તેમની વિઝા-અરજી સાથે જ બ્રિટનની પરદેશ ખાતેની એલચી કચેરીઓએ (British embassies abroad) તેઓને બ્રિટનમાં કાયમી વસવાટ માટેના અને કુટુંબને લગતા કાયદાઓ ઉપરાંત નાગરિક અને ગુન્હાહિત અદાલતો સામે રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર શું છે.. એ અંગે સ્ત્રીઓ સમજી શકે એ ભાષામાં અને એ સ્વરૂપે સ્વાભાવિક રીતે જ માહિતી આપવી જોઈએ.

છૂટાછેડા અને કુટુંબ વિષયક બાબતો :

૧. છૂટાછેડા અને કુટુંબ-કાનૂનની પ્રક્રિયાઓમાં અસાધારણ સજાગતા અને કાર્યપ્રણાલીમાં ભૂલ ન થાય એ માટેની વ્યવસ્થા અને હકોનું રક્ષણ જરૂરી છે. એ એટલા માટે કે જે સ્ત્રીઓને પરદેશમાં ત્યાગી દેવામાં આવી છે. તેઓને સમાન રીતે કુટુંબ કાનૂનની કાર્યવાહીમાં સહભાગી થવાની તક મળે, તેમાં નિમ્નલિખિત મુદ્દાઓ સમાયેલા છે :

અ. “ભયસૂચક” (Red flagging) છૂટાછેડાના કિસ્સાઓ કે જેમાં લગ્નથી જોડાયેલા બેમાંથી એક વ્યક્તિ પરદેશ છે; તેણે કરેલી છૂટાછેડાની અરજીની કાર્યવાહી કેન્દ્રિય વહીવટી ઓફિસ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ વહીવટીય ઓફિસ પાસેથી વધારાની ઝીણવટભરી તપાસની અપેક્ષા છે.

બ. જેમાં પરદેશી જીવનસાથી સંકળાયેલો હોય તેવા છૂટાછેડાના કિસ્સાઓની સુનાવણી આપમેળે જ હાઈકોર્ટમાં થવી જોઈએ.

ક. છૂટાછેડા માટેની લેખિત અરજી માટે જે સેવાઓ અને સુવિધાઓની જરૂર છે તેમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે. છૂટાછેડાની લિખિત અરજીના સંદર્ભમાં જ્યારે આવી સેવાઓ પરદેશમાં લેવી પડે તેવું હોય અને જેમાં અન્ય દેશની સ્ત્રીઓની સંમતિ અને સ્વીકાર જરૂરી છે તેવા કિસ્સાઓમાં બનાવટી દસ્તાવેજો ન થાય એ માટે સંરક્ષણની

મદદની બાંહેધરી આપવી જોઈએ. હાલમાં સેવાઓ પૂરી પાડવા માટેનો જે સમયગાળો છે (હાલમાં છ અઠવાડિયા છે) તેને લંબાવવો જોઈએ અને આશરે ત્રણ મહિનાઓનો બનાવવો જોઈએ. એટલું જ નહીં કેવા સ્વરૂપની સેવાઓની આવશ્યકતા છે તેને ધ્યાનમાં લઈને તે અંગેના નિયમોને વધારે કડક/બંધનકર્તા બનાવવા જોઈએ.

૩. લગ્નમાં જોડાયેલી વ્યક્તિઓમાંથી જે પક્ષ પરદેશમાં છે, તેઓ કાયદાકીય કાર્યવાહીને આગળ ધપાવવા અને સહભાગી બનવા માટે દૂર હોવા છતાં ભાગીદારી કરી શકે એ માટે રોજંદી વ્યવસ્થા (ટેલિફોન-સ્કાય પે દ્વારા) ની જેમ ઊભી કરવી જોઈએ.
૨. પરસ્પર વ્યાપેલી (overlapping) ન્યાયલક્ષી વ્યવસ્થાઓના સંદર્ભમાં છૂટાછેડા, આધાર પૂરો પાડવો, ભરણ-પોષણ, રહેઠાણ અને બાળકો સાથે સંપર્ક કરવા અંગેના કાનૂની નિર્ણયોનો અમલ થાય એ માટે અરસ-પરસની ગોઠવણીઓને ગણતરીમાં લેવી જોઈએ. યુકેમાં ભારતીય લોકો સિવાય પણ જે અન્ય દેશોમાં રહેવાસીઓ વસવાટ કરે છે એ દેશો સાથે પણ પરસ્પર તેમ જ વિવિધ દેશોને સાંકળીને કરાર કરીને એક એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ કે જે ઉપર દર્શાવેલા પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને કાર્ય કરી શકે.
૩. રાજ્યના તમામ ન્યાયાધિશો દક્ષિણ એશિયાની પરદેશમાં રહેતી સ્ત્રીઓની સામાજિક વાસ્તવિકતાને વધારે સારી રીતે સમજી શકે એ માટે તાલીમ કાર્યક્રમોના આયોજનો અંગે ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવું જોઈએ; કેમ કે આ સ્ત્રીઓ માટે છૂટાછેડા એક ગંભીર લાંચ્છન સર્જે છે અને તેઓની નાણાંકીય સ્થિતિ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય ને કલ્યાણને લગતી પરિસ્થિતિ પર પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડે છે. રાજ્યનું ન્યાયતંત્ર વધારે માહિતી સભર હોય એ જરૂરી છે. એથી કરીને તેઓ ભરણ-પોષણ, બાળકો અને મિલકતની સમજૂતી અંગેના નિર્ણયો મજબૂત અને ચિરસ્થાયી બનેલા જાતિગત ભેદભાવ અને અસમાનતાને અવગણીને લઈ શકે.
૪. “સ્ત્રીધન” અને દહેજના વ્યવહારો છૂટાછેડામાં, ભરણપોષણમાં તેમ જ અન્ય નાણાકીય પતાવટોમાં કેવા હોવા જોઈએ એ અંગેની ન્યાયિક/ નિષ્પક્ષપાતી સમજૂતીની પણ આવશ્યકતા છે, એથી કરીને સ્ત્રીઓ

રહેઠાણ, અન્નવસ્ત્ર વ. જેવી જરૂરિયાતોથી વંચિત ન રહે અને તેના પોતાના જ કુટુંબો ઉપર આધારિત ન રહે. સ્ત્રીધન અને દહેજમાં અપાતી ચીજ-વસ્તુઓને લગ્ન પહેલાંની માલિકીની વસ્તુ તરીકે ગણવી જોઈએ. કુટુંબ અદાલતોનો આશય સંબંધિત પક્ષોને લગ્ન પહેલાંની પરિસ્થિતિમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાનો હોવો જોઈએ. જ્યાં દહેજ/સ્ત્રીધન પાછું મેળવવાનું છે. ત્યાં કુટુંબ-અદાલતોએ દહેજ અને સ્ત્રીધનની ઘટનાઓ અંગેના તજજ્ઞોને વધારે પુરાવાઓ સાથેના ઉદાહરણોને પણ રજૂ કરવા જોઈએ.

૫. જ્યારે છૂટાછેડા પછી નાણાંકીય અને મિલકતની પતાવટને અનુલક્ષીને નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે ત્યજી દેવાની ઘટનાને દુર્વ્યવહારનું ખાસ ત્રાસ દાયક સ્વરૂપ તરીકે દર્શાવીને નાણાંકીય નુકસાની ભરપાઈ કરવા અંગે વિચારવું જોઈએ.
૬. જે કિસ્સાઓમાં પરદેશમાં ત્યજી દેવાની સાથે બાળકોનું અપહરણ પણ ગર્ભિત જણાતું હોય તેમાં ન્યાયલયના દિશાસૂચનમાં ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે કાયમી વસવાટ નિશ્ચિત કરતાં અધિકારીઓએ ત્યજાયેલાં સાથીને કાયદાકીય કાર્યવાહીમાં સહભાગી થવા માટે યુકે પાછા ફરવા માટે પરવાનગી આપવી જોઈએ.

નિવારણના અન્ય નિર્દેશિત માર્ગો :

૧. જ્યારે બ્રિટિશ નાગરિક કે યુકેમાં સ્થાયી થયેલી કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પરદેશમાં ગુનો કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે ગુનાહિત કાર્યવાહીઓને યુકેમાં લઈ આવવા માટેની શક્યતાઓ પોલીસે વિચારી લેવી જોઈએ. લગ્ન પછી એક સ્ત્રીને છોડી દેવી એ ઘરેલું હિંસા છે કારણ કે તેમાં નિયંત્રિત અને સખાઈયુક્ત વર્તનનો સમાવેશ થાય છે.
૨. ત્યજી દેવી કે છોડી દેવાની ઘટનાને દુર્વ્યવહારના એક ખાસ ત્રાસદાયક સ્વરૂપ તરીકે ગણીને નાણાંકીય નુકસાની ભરપાઈ કરવા ગુનાહિત કાર્યવાહીઓમાં ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવું જોઈએ.

ભારત માટે ભલામણો :

૧. પંજાબના ફરજિયાત લગ્ન નોંધણી કાનૂન - ૨૦૧૨ની જોગવાઈ પ્રમાણે લગ્નની નોંધણી વખતે જ બિન-નિવાસી સાથીનો પાસપોર્ટ નંબર

- અને અન્ય વિગતો નોંધવામાં આવે છે. તેનો અમલ અન્ય રાજ્યોમાં કરવાની જરૂર છે.
૨. લગ્નની નોંધણીની સાથે-સાથે નવવધૂને આપવામાં આવેલા દહેજ/ સ્ત્રીધનની નોંધણીને પણ ફરજિયાત બનાવવી જોઈએ.
 ૩. દરિયાપારના/પરદેશી પતિઓથી ત્યજાયેલી ભારતીય સ્ત્રીઓને આપવામાં આવતી કાનૂની અને નાણાકીય મદદ માટેની ભારતીય મોઈલાઝ જોઈ લેવી. (MOIA'S) યોજના હેઠળ સંગઠનની પસંદગીની પ્રક્રિયાને પારદર્શક બનાવવાની આવશ્યકતા છે. તેમ જ આ યોજનાની અસરકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવાની પણ જરૂર છે.
 ૪. જે દેશોમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં ભારતીય ડાયસ્પોર છે તે દરેક સાથે દ્વિપક્ષીય સમજૂતી/કરાર મંજૂર કરવા સમેત વિભાજિત ન્યાયકીય નીતિના સંદર્ભમાં છૂટાછેડા, આધાર કે ટેકો આપતા અને ભરણ-પોષણ સાથે સંબંધિત કાનૂની નિર્ણયોનું પાલન કરાવવાની ફરજ પાડતા સ્વયંસંચાલિત વ્યવસ્થાતંત્રની જરૂર છે.
 ૫. ભારતીય સ્ત્રીને પરદેશી અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવતો એક પક્ષીય છૂટાછેડાના ન્યાયાધિશના ચુકાદાને આધારે એ સ્ત્રી ભારતમાં પણ છૂટાછેડા મેળવી શકે. આને લીધે તે સ્ત્રી ભારતમાં અદાલતી પ્રક્રિયાઓમાં તેના પતિની હાજરી અને સહભાગિતા વગર છૂટાછેડા મેળવી શકતી ન હોવાથી તેની અમસર્થતાને લીધે વર્તમાન સમયમાં ઉદ્ભવતી કાનૂની વિલંબિતતામાંથી બહાર નીકળવા માટે સક્ષમ બનશે.
 ૬. સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ/સજાગતા જન્માવવાની તેમ જ ખાસ આ પ્રશ્ન કે ઘટના બાબતે પૂરતી માહિતી આપીને; લગ્નની નોંધણીને ફરજિયાત બનાવતા કાનૂન અંગેની માહિતી પૂરી પાડવાની જરૂરિયાત છે.

૭. સંદર્ભ સૂચિ (Bibliography)

- Ahmed-Ghosh, H. (2004) Chattels of society: Domestic violence in India. *Violence Against Women* 10, 94-118.
- Anitha, S. (2011) Legislating gender inequalities: The nature and patterns of domestic violence experienced by South Asian women with insecure immigration status in the UK. *Violence Against Women* 17 (10), 1260-1285.
- Batsleer, J., Burman, E., Chantler, K., McIntosh, S. H., Pantling, K., Smailes, S., & Warner, S. (2002). *Domestic violence and minoritisation: Supporting women to independence*. Manchester: Manchester Metropolitan University, Women's Studies Research Centre.
- Bhat, M. and Ullman, S.E. (2014) Examining marital violence in India: Review and recommendations for future research and practice. *Trauma, Violence & Abuse* 75(1), 57-74.
- Bhattacharjee, S. S. (2013) Distant silences and default judgments: Access to justice for transnationally abandoned women. *University of Pennsylvania Journal of Law and Social change* 16, 95-110.
- Biao, X. (2005) Gender, dowry and the migration system of Indian information technology professionals. *Indian Journal of Gender Studies* 72(2&3), 357-380.
- Bloch, F. and Rao, V. (2002) Terror as a bargaining instrument: A case study of dowry violence in rural India. *American Economic Review* 92, 1029-1043.
- Bradley, T., Tomalin, E. and Subramaniam, M. (eds.) (2009) *Dowry: Bridging the gap between theory and practice*. London: Zed Books.
- Burman, E. and Chantler, K. (2005) Domestic violence and minoritisation: Legal and policy barriers facing minoritized women leaving violent relationships. *Int. Journal of Law & Psychiatry*, 28(1), 59-74.
- Campbell, J., Garcia-Moreno, C. and Sharps, P. (2004) Abuse during pregnancy in industrialised and developing countries. *Violence Against women* 70(7), 770-789.
- Chaudhuri, S, Morash, M. and Yingling, J. (2014) Marriage migration, patriarchal bargains and wife abuse: A study of South Asian women. *Violence Against Women* 20(1), 121-161.

- Dasgupta, S.D. and Rudra, U. (2009) Transnational Abandonment of South Asian Women: A New Face of Violence against Women. *Manavi Occasional Paper*. New Jersey, USA: Manavi.
- Dave, A. and Solanki, G. (2000) *Domestic violence in India: A summary report of four research studies*. Washington DC: International Centre for Research on Women.
- Dube, L. (2001) *Anthropological explorations in gender*. New Delhi: Sage.
- Fernandez, M. (1997) Domestic violence by extended family members in India: Interplay of gender and generation. *Journal of Interpersonal Violence* 72(3), 433-455.
- Gangoli, G. and Rew, M. (2011) Mothers-in-laws against daughters-in-laws: Domestic violence and legal discourses around mother-in-law violence against daughters-in-law in India. *Women's Studies International Forum* 34,420-429.
- Gill, A. (2004). Voicing the silent fear: South Asian women's experiences of domestic violence. *The Howard journal of criminal justice* 43(5), 465-483.
- Heise, L., Ellsberg, M., & Gottemoeller, M. (2002). A global overview of gender-based violence. *International Journal of Gynecology and Obstetrics* 78 (Suppl. 1), S5-S14.
- Hester, M. (2009) Who does what to whom? Gender and domestic violence perpetrators. Bristol: University of Bristol in association with the Northern Rock Foundation
- Hunnicut, G. (2009) Varieties of patriarchy and violence against women: Resurrecting "patriarchy" as a theoretical tool. *Violence Against Women* 15, 553-573.
- Jabbi, M. (2005) *A Diagnostic study of wives deserted by NRIs*. New Delhi: Council for Social development.
- Jasinski, J. L. (2004) Pregnancy and domestic violence: A review of literature. *Trauma, Violence & Abuse* 5(1), 47-64.
- Jehan, K. (2011) *Gender, globalisation and the growth of dowry in South India* (Doctoral dissertation). Leeds: University of Leeds.
- John, M. E. (2013) The problem of women's labour: Some autobiographical perspectives. *Indian Journal of Gender Studies* 20(2), 177-212.
- Kalpagam, U. (2005) 'America Varan' marriages among Tamil Brahmins: Preferences, strategies, outcomes. *Indian Journal of Gender Studies* 72(2 &3), 189-215.
- Kandiyoti, D. (1988) Bargaining with patriarchy. *Gender and Society* 2,274-290.
- Kapur, R. & Cossman, B. (1996) *Subversive sites: Feminist engagements with law in India*. Delhi: Sage.
- Kelly, L. (1988) *Surviving sexual violence*. Cambridge, UK: Polity. 35
- Lachance-Grzela & Bouchard (2010) Why do women do the lion's share of housework? A decade of research. *Sex Roles* 63, 767-780.
- Lyonette, C. and Crompton, R. (2015) Sharing the load? Partners' relative earnings and the division of domestic labour. *Work Employment & Society* 29(1), 23-40.
- Mahler, S.J. and Pessar, P.R (2001) Gendered geographies of power: Analysing gender across transnational spaces. *Identities* 7(4), 441-459.
- Menjivar, C. and Salcido, O. (2002) Immigrant women and domestic violence: Common experiences in different countries. *Gender & Society* 16(6), 898-920.
- National Commission for Women (undated) 'Issues relating to NRI marriages' Proceedings of a seminar. Delhi: National Commission for Women and Ministry of Overseas Indian Affairs.
- Ogle, R.S. and Batton, C. (2009) Revisiting patriarchy: Its conceptualisation and operationalisation in criminology. *Critical Criminology* 17, 159-182.
- Palriwala, R. and Uberoi, P. (2008) Exploring the links: Gender issues in marriage and migration. In R. Palriwala and P. Uberoi, P. (eds.) *Marriage, migration and gender*, pp. 23-60. New Delhi: Sage.
- Panchanadeswaran, S. and Koverola, C. (2005) The voices of battered women in India. *Violence against women* 11(6), 736-758.
- Purewal, N. (2003) Re-producing South Asian Wom(b)en: Female Foeticide and the Spectacle of Culture. In N. Puwar and P.Raghuram, (eds.), *South Asian Women in the Diaspora*. New York: NYU Press.
- Purkayastha, B., Subramaniam, M., Desai, M., and Bose, S. (2003) The study of gender in India: A partial review. *Gender and Society* 17, 503-524.

- Rai, D. K., & Thiara, R. K. (1997) *Re-defining spaces: The needs of black women and children in refuge support services and black workers in Women's Aid*. Bristol: WAFE.
- Raj, A. and Silverman, J (2002) Violence against immigrant women: The roles of culture, context, and legal immigrant status on intimate partner violence. *Violence Against Women* 8(3), 367-398
- Rao, S., Indhu, S., Chopra, A., Nagamani, S.N. and Padaki, R. (2000) Domestic violence: A study of organisational data. In *Domestic Violence in India 2* (pp. 15-24). Washington DC: ICRW.
- Rastogi, M and Therly, P. (2006) Dowry and its link to violence against women in India: Feminist psychological perspectives. *Trauma, Violence & Abuse* 7, 66-77.
- Rudd, J. (2001) Dowry murders: An example of violence against women. *Women's Studies International Forum* 24(5), 513-532.
- Sen, A. (1990) More than 100 million women are missing. *The New York Review of Books* 37(20).
- Sheel, R. (2005) Marriage, money and gender: A case study of migrant Indian community in Canada. *Indian Journal of Gender Studies* 12 (2 &3), 335-356.
- Sokoloff, N and Dupont, I. (2005) Domestic violence at the intersections of race, class, and gender: Challenges and contributions to understanding violence against marginalized women in diverse communities. *Violence Against Women* 11(1), 38-64.
- Southall Black Sisters (2013) Home Office concession for destitute victims of domestic violence, Available from: <http://www.southallblacksisters.org.uk/campaign-abolish-recourse-public-fiinds-rmarks-international-day-elimination-violence-women-16-days-activism-2013/> (Accessed 23.11.15)
- Srinivasan, S. and Bedi, A.S. (2007) Domestic violence and dowry: Evidence from a South Indian village. *World Development* 35(5), 857-880.
- Stark, E. (2007) *Coercive Control: The entrapment of women in personal life*. New York: OUP.
- Sudha, S. and Irudaya R. S. (1999) Female demographic disadvantage in India 1981-1991: sex selective abortions and female infanticide. *Development and change* 30(3), 585-618.
- Thiara, R. (2010) Continuing control: Child contact and post-separation violence. In Thiara, R.K. and Gill, A.K. (eds) *Violence against women in South Asian communities: Issues for policy and practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Voigt-Graf, C. (2004) Towards a geography of transnational spaces: Indian transnational communities in Australia. *Global Networks* 4(1), 25-49.
- Waheed, A. (2009) Dowry among Indian Muslims. *Indian Journal of Gender Studies* 16(1), 47-75.
- Walby, S., & Alien, J. (2004). *Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey* (Home Office Research Study No. 276). London, UK: Home Office.
- Watts, C., & Zimmerman, C. (2002) Violence against women: global scope and magnitude. *The Lancet* 359 (9313), 1232-1237.
- Wittenburg, V. (2008) *The new bonded labour?* London: Oxfam and Kalayaan.

મૂળ અંગ્રેજી નામોનું ગુજરાતી

અહેવાલમાં આપવામાં આવેલા સંદર્ભ પુસ્તકો/લેખોના લેખકોના તેમજ અન્ય નામ/અટક જે મૂળ અંગ્રેજીમાં છે, તેના ગુજરાતી અનુવાદની સામે તેનું મૂળ અંગ્રેજી અત્રે વાંચકની સગવડ ખાતર રજૂ કર્યું છે.

ગુજરાતી અનુવાદ	મૂળ અંગ્રેજી નામ/અટક
બેરી ઓ'લીરી	Barry O'Leary
જહોન વેલ્સ	John Walsh
કેથરિન ક્રોનિન	Kathryn Cronin
મેગી જહોન્સ	Maggie Jones
લેસ્લી હિક્સ	Leslie Hicks
મોહિની હોવાર્ડ	Mohini Howard
રુથ પીઅર્સન	Ruth Pearson
જાબ્બી	Jabbi
હૈઝ	Heise
વોટ્સ અને ઝીમરમેન	Whatts and Zimmerman
હનિકટ્ટ	Hunnicutt
ઓગલે અને બેટ્ટન	Ogle and Batton
પુરકાયસ્થ	Purkayastha
અહમેદ-ઘોષ	Ahmed Ghosh
દવે અને સોલંકી	Dave & Solanki
પંચનાદેશ્વરન અને કોવેરોલા	Panchanadeswaran & Koverola
ગંગોલી અને રેવ	Gangoli and Rew
કપુર અને કોસમેન	Kapur and Cossman
કાન્દિયોતિ	Kandiyoti
રસ્તોગી અને થરલી	Rastogi & Therly
બ્લોચ અને રાઉ	Bloch and Rao
શ્રીનિવાસન અને બેદી	Shrinivasan & Bedi
સુધા અને ઈરુદયા	Sudha and Irudaya
બેટ્સલીઅર	Batsleer
રાઈ અને થીઆરા	Rai & Thiara
રાજ અને સિલ્વરમેન	Raj and Silverman
સોકોલોફ અને ડુપોંટ	SokoLoff an Dupont

કલ્પાગમ	Kalpagam
શીલ	Sheel
બ્રેડલી	Bradley
જેહાન	Jehan
વાહીદ	Waheed
વોઈટ-ગ્રાફ	Voigh Graf
સ્ટાર્ક	Stark
બરમેન અને ચેંટલર	Burman and Chantler
મેંજિવાર અને સાલસિડો	Menjivar and Salcido
થિઆરા	Thiara
વિટેનબર્ગ	Wittenberg
હેસ્ટર	Hester
ભાટ અને ઉલમાન	Bhat and Ullman
કપુર અને કોસમેન	Kapur & Cossman
ફર્નાન્ડીઝ	Fernandes
જહોન	John
લેહન્સ	Lachance
ગ્રેઝેલા અને બોચાર્ડ	Grazela and Bouchard
લિયોનેટ અને ક્રોમ્પ્ટન	Lyonette and Crompton
પાલરિવાલા અને ઉબેરાઈ	Palriwala and Uberoi
બિઆઓ	Biao
બ્લોચ અને રાવ	Bloch and Rao
વોલ્બી અને એલન	Walby & Allen
કેલી	Kelly
કેમ્પબલ	Campbell
જસિસ્કી	Jasinski
સેન	Sen
પૂરેવાલ	Purewal
સ્ટાર્ક	Stark
માહલેર અને પેસ્સાર	Mahler and Pessar

નોંધ

નોંધ